Maharashtra University of Health Sciences, Nashik

Syllabus and Curriculum for M.D./M.S. Ayurved

Syllabus and Curriculum

Priliminary M. D. Ayurved

Research Methodology and Medical Statistics

A)Research Methodology

Marks 50

1) Aims and Objects for Research in Ayurved, Principles of Ancient (Ayurvedic) methods of research, Modern methods of research, Definitions of research, Classification of research, Serendipity research, Motivation for research, Terminology of research

2) Research problem, Search for problem for research, criteria for selection of problem, Generation of hypotheses, Preparation of protocol, Research designs in Ayurvedic research

3) Principles, Methods and Guidelines for
   a) Literary research
   b) Fundamental research
   c) Drug research
   d) Clinical research

   a) Literary research
      Manuscriptology,
      Concordance studies,
      Critical, Comprehensive, Standard and Annotated Editions,
      Cyclopedias, Evidence levels of Literary references, importance of prer – review Journals, Anecdotal references, Expert opinions, Letters to editors, paper, citation index medical databases Pubmel, Media, etc.

   b) Fundamental and Qualitative research, Principles, Methods and Guidelines, Research Designs

   c) Drugs Research
      Screening of drugs, Ethno medical methods, in vitro screening, in

vivo screening, in silico screening
Collection, authentication, and standardization of raw drugs in process quality control (IPQC), finished goods
Identity, purity, and quality
Biological screening of drugs
Bioethics
Safety: acute, sub – acute, and chronic oral and parenteral toxicity, aerosol toxicity, teratogenicity, mutagenicity, carcinogenicity, local irritancy
Pharmacokinetics: absorption, metabolism, distribution and excretion
Pharmacodynamics: models for different studies

d) Clinical research

Ethical aspects, IEC, definitions, Phases of clinical trials, criteria for selection of patients, assessment criteria, randomization, placebo, case studies, case series, cohort studies, case control studies, meta – analysis, epidemiological surveys, blinding, response variable, trial design, safety criteria, adverse drug reactions (ADR), pharmacovigilance, clinical data management (CDM)

4) Special techniques

a) Methods of survey of medicinal plants, field survey, botanical identification of medicinal plants, traditional methods, taxonomical methods, histological methods, preservation of medicinal plants

b) Epidemiological methods, prevalence and incidence, epidemiological measurements

c) Radioisotopes,biological effects of radiation, types of radiation, units of radiation measurement, instruments to measure radiation exposure, isotopes used in medical research, diagnosis, and treatment, applications in ayurvedic research, radio immuno assay (RIA)

d) Animal models for various studies

e) Imaging techniques, CT – scan, MRI etc.

f) Emerging techniques in bioinformatics, molecular biology etc.

5) Principles, application and instrumentaation of following instruments in modern and Ayurvedic research:

a) Chromatography: paper, thin layer, HPTLC, HPLC, GC – MS
   Colorimetry, spectrophotometry, UV – Visible, AAS and IRS
   Electrophoresis, paper and PAGE
b) Instruments used in animal research like plathysmograph

c) Instruments used in clinical research, ECG, EEG

B)<u>Medical Statistics</u>

Marks 50

1) Introduction :
   Application of Statistical methods to Ayurvedic research.

2) Sources and Presentation of Data
   Qualitative (or discrete) data, Quantitative (or continuous data)

   Methods of Presentation – Tabulation, Graphical, Diagram etc.

3) Measures of Location – Average and Percentiles
   Measures of central tendency – Mean, Median, Mode, Measures of location – percentiles, Graphic method, Arithmetical method, Application and uses of percentiles

4) Variability and Its Measures
   Types, Biological, Real, Experimental, Measures of variability – Range, Semi – interquartile range (Q), Mean deviation, Standard deviation (SD), Coefficient of variation (CV) etc.

5) Normal Distribution and Normal Curve
   Demonstration of a normal distribution, Normal curve, Standard normal deviate (Z), Asymmetrical distributions.

6) Sampling
   Representative sample, Precision (Sample size), Sample bias, Sampling techniques, Simple random sampling. Systematic Stratified, Multistage, Cluster, Multiphase etc.
7) Probability (Chance)
   Addition law of probability, Multiplication law, Binomial probability

distribution, Probability chance from shape of normal distribution or normal curve, etc.

8) Sampling Variability and Significance
Sampling distribution, Significance, Estimation of Population parameters etc.

9) Testing Statistical hypothesis
Types of hypothesis, Tests of significance, their indications, applicability, advantages and limitations, calculation and interpretation – Z – test, Student's " t " test – unpaired, paired, Variance ratio test (F test), Analysis of variance test (ANOVA), Chi – square test, Willcoxon Sign Test and Willcoxon Sum Test etc.

10) Concept of regression and co-relation and their interpretation.

11) Demography and Vital statistics

12) Designing and Methodology of an Experiment or a Study
Steps and methodology format for presentation of any research work.

13) Role of Computer

ALOCHYA GRANTHA

1)	Ayurvedic Anusandhan Paddhati	-	P. V. Sharma
2)	Research Methodology	-	Prof. V. J. Thakar
3)	Drug Survey	-	Mayaram Uniyal
4)	Methods in Biostatistics	-	B. K. Mahajan
5)	Introduction to Biostatistics	-	Nuldali Bancroft
6)	Practical Problem in statistics	-	D. N. Elhance
7)	Health Statistics	-	N. S. H. Rao
8)	A Short text book of Medica D. Statistics	-	A. B. Hill
9)	Introduction to Clinical Research	-	William C. Scheffer
10)	A short text book of Medical Statistics Edition	-	Austin Brocdtord Hill Indian
11)	Medical Statistics	-	Vd. Shriram Savrikar
12)	Statistics and Truth	-	C. Radhakrishna Rao
13)	Research : How to Plan, Speak & Write about it	-	Cifford Howkins
14)	Practical Pharmaceutical Chemistry I & II	-	Beckett A. H.
15)	Fundamental of Clinical Trials	-	Lawrence M. Friedman
16)	Remington’s Pharmaceutical Sciences	-	

Practical Syllabus

Experiments : Any Ten.

M. D. Part I

‘ Research Methodology and Medical Statistics ’

Practical Syllabus

Any 10 Experiments for Practical purpose

I.) Experiments for drug standardization and study.

1) Herbal testing profiles

2) Botanical standardization
   a) Morphological & Organoleptic tests
   b) Herbarium preparation
   c) Microscopic Study
   d) Micrometry (Quantative microscopy)
   e) Powdered drug testing
   (*Study of Microscopes, Micrometers, Camera Lucida, Stains, reagents used for microscopy etc.)

3) Experiments for chemical analysis
   a) Determination of Foreign matter
   b) Determination of Moisture %
   c) Determination of Ash value, ash analysis
   d) Determination of Extractive value
   e) Qualitative tests for extracts
   f) Tests for UV analysis
   g) Chromatography
   (*Study of Oven, Soxhlet apparatus, Distillation apparatus, Moisture balance, Dhona balance, Muffle furnace, spectrophotometer, Centrifuge, etc.)

4) Proximal analysis for food.
   a) Estimation of carbohydrates
   b) Estimation of proteins
   c) Estimation of crude fibers

5) Oils & Fats testing
   a) Specific gravity
   b) Refractive index
   c) Estimation of Iodine value
   d) Estimation of Saponification value
   e) Estimation of peroxide value., etc.

6) Tests for preparations like asavas, aristas, tablets etc
    a) Determination of pH value
    b) Determination of Alcohol content of Asavas and Arista
    c) Determination of Sugar content of Asavas and Arista
    d) Determination of Viscosity (Oswald's viscometer)
    e) Determination of Specific gravity
    f) Determination of Disintigration time for tablets
    g) Hardness test for tablets
    h) Friability test for tablets

    (*study of polarimeter, Abe's refractometer, Viscometer, etc)

II.) Experiments for animal study. (for Demonstration)

a) Animal House (Visit to Animal House)
b) Handling of animals
c) Feeding
d) 5 experiments for simple drug screening tests libe screening of anti inflammatory activity, analgesic activity, etc.

Theory Paper
Paper I

100 Marks
3 Hours

Research Methodology & Medical Statistics

Section A

(Research Methodology)

Q. 1. - - - - - - - - - 15 marks

Q. 2. - - - - - - - - - 15 marks

Q. 3. - - - - - - - - - 20 marks

a) (each having 5 mark)
b)
c)
d)

Section B

(Medical Statistics)

Q. 1. - - - - - - - - - 15 marks

Q. 2. - - - - - - - - - 15 marks

Q. 3. - - - - - - - - - 20 marks

a) (each having 5 mark)
b)
c)
d)

Minimum 20 marks in each section.
50 marks out of 100 are compulsary for passing.

Practical Examination Scheme

100 Marks

Research - - 50 marks

1) Record Book of Practical - 10 marks
2) Experiment - 20 marks
3) Viva - 20 marks

Statistics - - 50 marks

1) Spotting - 5. (each having 5 marks & 10 min. For solving)
(e.g. Calculate Central Tendencies of given data.
Different Presentations of given data)
Calculation of Percentile, Probability etc.
Application of different significant tests to given

2) Viva - 30 marks (minimum 50% marks for passing)

M. D./M.S.(Ayurved) Preliminary Examination

Ka – Varga

प्रथम वर्ष एम.डी./ एम.एस. (आयुर्वेद वाचस्पती)

" क – वर्ग "

मौलिक सिध्दान्ताः

विभाग – १

उपविभाग – १ : आयुर्वेदस्य मौलिक सिध्दान्ताः

गुण २५

१) कार्य कारण सिध्दान्तः । (दर्शनशास्त्रानुसारेन)

२) षट् पदार्थ वादः ।

३) वादमार्गाः ।

४) दशविधं परीक्ष्य भावः ।

५) वेदना विज्ञानीयम् ।

६) मोक्षस्य स्वरुपम् ।

७) लोक पुरुष साम्य सिध्दान्तः ।

८) प्रमाण विज्ञानीयम् ।

९) इन्द्रिय पंचपंचकम् ।

१०) सृष्टीः उत्पत्तिक्रमः ।

११) दुःखहेतवः ।

१२) स्वभावोपरमवादः ।

१३) सृष्टीःउत्पतिक्रम तथा वैद्यकदृष्टया स्वभावेमिश्वरंकालं....।

१४) व्याधिनांच दोषाणां कार्यकारण सम्बन्ध

१५) स्वभाववाद

१६) तन्त्रयुक्तिणां परिचयः ।

१७) सामान्य विशेष सिध्दान्त – क्षीणाः वर्धयितण्याः वृध्दा –हासयितण्याः समाः पालयितण्या । अ. सं. वृध्दी समानैः सर्वेषा विपरीतैविपर्ययः ।

१८) पांचभौतिकत्व संबंध – अम्बुयोन्याग्नि पवननभसां समवायतः । तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च व्यपदेशस्तु भूयसा ।। वाखाकाशाभ्यां वायु, आग्नेय पित्तम्, अम्भपृथिवीभ्यां श्लेष्मा ।

१९) पंचमहाभूत सिध्दान्त – अष्टांग संग्रह इह हि द्रव्य पंचमहाभूतात्मक पंचभूतात्मक तत्तुक्ष्मामधिष्ठाय जायते । आम्बुयोन्याग्निपवन नभसा समवायतः ।। एवं च पूर्व कार्यद्रव्यं पंचभूतात्मकं पंचभिर्भूतैरारष्धत्वात् । सर्वांगसुदरव्याख्या.

२०) आदानविसर्गकालवाद सिध्दान्त – हेमन्त शिशिरे चाग्रयं विसर्गादानयोर्बलम् । शरद् वसन्तयोर्मध्यं हीनं वर्षानिदाघयोः ।।

२१) स्वस्थवृत्त अनुपालन सिध्दान्त – दिनचर्या ॠतुचर्या

<u>आलोच्य ग्रंथा :</u>

१) चरक सुश्रुत वाग्भटादीनामुपयोगिन : अंशा :

उपविभाग – २ : शारीरस्य मौलीक सिध्दान्ताः

अ) क्रिया शरीर : गुण १३

१) पुरुष विवेचनम् ।
२) सूक्ष्म शरीर विवेचनम् ।
३) दोष – धातु – मलानां सैध्दान्तिक विवेचनम् ।
४) अग्नि विवेचनम् ।
५) प्रकृति विवेचनम् ।
६) धातुपोषण न्याय विवेचनम् ।
७) सार विवेचनम् ।
८) इन्द्रिय तत्वविमर्श ।
९) सत्व विवेचनम् ।

ब) रचना शरीर : गुण १२

१. पुरुष सिध्दान्त – राशिपुरुष, पुरुष संघटन, पांचभैतिकत्व इ.

२. गर्भशारीरम – गर्भसंभवसामुग्री, गर्भावकांती, गर्भ – अंगप्रत्यंग निर्मिती, गर्भसंभवसामुग्री – ऋतु, क्षेत्र, अम्बु, बीज विचार. गर्भावकांन्ति – चरक सुश्रुत मतानुसार गर्भपोषण व गर्भवृध्दिक्रम.
गर्भअंगप्रत्यंग उत्पत्ति. उदा.शोणितकफप्रसादजं हृदयम् ।

३. सिराधमनीस्त्रोतस शारीरम् ।
सिरा, धमनी स्त्रोतस शब्दस्य – व्याख्या / निरुक्ति, चरकसुश्रुत मतानुसार स्त्रोतस संख्या, प्रकार.

४. मर्मशारीरम् – मर्मशब्द – निरुक्ति लक्षण
सुश्रुतोक्त मर्मसंख्या भेद इ.वर्णन
मर्मविज्ञान – प्रयोजन.

आलोच्य ग्रंथाः

१) चरक सुश्रुत वाग्भटादीनामुपयोगिनः अंशाः

२) आयुर्वेदीय क्रियाशारीर – वैद्य रणजितराय देसाई
प्रकाशक – बैद्यनाथ आयुर्वेद भवन लि. नागपूर

३) प्राकृत दोष विज्ञान – निरंजन देव आयुर्वेदालंकार

४) प्राकृत अग्नि विज्ञान – निरंजन देव आयुर्वेदालंकार
प्रकाशक – आयुर्वेदीक एवं तिब्बी अकादमी उत्तर प्रदेश तुलसीदास मार्ग, लखनऊ
प्रथम संस्करण – १९७४.

५) दोष धातु मलविज्ञानम् – श्रीयुत : शं. गं. वर्तक
प्रकाशक – महाराष्ट्र राजकीय आयुर्वेदीय अनुसंधान समिती, वरळी, मुंबई – ०१८.

विभाग – २
प्रथम एम.डी. आयुर्वेद
द्रव्यगुण रसशास्त्रस्य मौलीक सिध्दांन्त

अ) द्रव्यगुण	–	१२	२५ गुण
ब) रसशास्त्र भैषज्य कल्पना	–	१३	

अ) द्रव्यगुणस्य मौलिक सिध्दांताः गुण – १२

१) द्रव्यगुण रसविपाकवीर्य प्रभाव तथा तेषाम् कार्याणाम् सिध्दांतः
२) चरक एवं सुश्रुतस्य द्रव्यवर्गीकरण सिध्दांतः
अर्वाचीन द्रव्यवर्गीकरण सिध्दांताश्च
३) आयुर्वेद मतानुसारेण तथा आधुनिक मतानुसारेण
द्रव्याणां कार्मुकत्वस्य सामान्य ज्ञानम्

प्रात्यक्षिक पाठयक्रम :

द्रव्य परिचय, मौलिक सिध्दांताः परिक्षितः (परिक्षण)

आलोच्चग्रंथाः –

१) औषधिसूक्तं सावणभाष्यसहितम् । चरकसुश्रुतवाग्भट्टादीनामुयोमि
२) द्रव्यगुणविज्ञानम् – यादवजी त्रिकमजी आचार्य ।
३) द्रव्यगुणविज्ञानम् – आचार्य प्रियद्रत शर्मा ।
४) औषधगुणविज्ञानम् – पं. विश्वनाथ द्विवेदी
५) क्रियात्मक औषधपरिचयविज्ञान – पं. विश्वनाथ द्विवेदी
६) धन्वन्तरीनिघण्टु : राजनिघण्टुभावप्रकाशःच ।
७) शांड्ःर्गधरसंहिता
८) योगरत्नाकर
९) औषधगुणधर्मशास्त्र – पं. गंगाधरशास्त्री गुणे ।
१०) द्रव्यगुण विज्ञान सम्बन्धी आधुनिका : ग्रंथाः

प्रथम एम.डी. आयुर्वेद
द्रव्यगुण रसशास्त्रस्य मौलीक सिध्दांन्त

ब) रसशास्त्र भैषज्य कल्पना गुण - १३

1) द्रव्य परिचय :

रस - महारस - उपरस - साधारणरस - धातु - उपधातु - रत्न - उपरत्न - लवण - क्षार - सुधा - सिकतादिस्था वर्गाणां, श्रृग - कस्तूरी - अग्निजारादीनां जान्तवानां, विष - उपविष - त्रिफला - दशमूलादीनाऔद्भिद - द्रव्याणांच नामरुपात्मकः परिचयः, वर्गीकरण, प्राप्ति स्थानं, ग्राह्याग्राह्य स्वरुपज्ञानं च । औद्भिद द्रव्याणां स्थूलाकृतिविवरणं सूक्ष्मरचनाविवरणं च, तदुपयोगियन्त्रोपकरणादीनां परिचयः कार्यपध्दतिज्ञानम् ।

२) रसशास्त्रम् :

रसशास्त्रस्य स्वरुपमेतिहासिकविकासक्रमश्च, रस - महारस - उपरस - साधारणरस - धातूपधातुरत्न परत्न - लवणक्षारादीनां ज्ञानम् । तत्संस्काराणां शोधनमारणसत्वपातनादीनां नानाविधीनां ज्ञानविमशांत्मकं व्यावहारिकं च

मूषा - पुट - यन्त्रादीनां विविधौपकरणानां ज्ञानम् ।

कूपीपक्वरस - पोट्टलीकल्प - प्रमुखकल्पनां च निर्माणम् ।

रसौषधीयशोधकर्मणामद्यतनज्ञानम् ।

३) भैषज्यकल्पना :

विविधाः भैषज्यकल्पास्तेषां स्वरुपमेतिह्यात्मकध्ययनं च,
भैषज्यकल्पनां संरक्षणविधय ,

सवीयंतावधिज्ञानमं चआयुर्वेदीयमानस्य तुलनात्मकं ज्ञानम् ।
कपायावलेहस्नेहसन्धाना दिकल्पानां निमार्णज्ञानम् ।

कल्पानां मानकीकरणाविधयः सवीयंतापरिक्षण च, परिभाषाप्रकरणम् ।

भैषज्यकल्पनार्थ प्रयुज्यमानानाधुनिकयन्त्रोपकरणादीनां परिचयः ।

४) औषधयोगविज्ञानम्

प्रसिध्दनामौषधयोगानां विवरणात्मकं सयुक्तिकंच प्रयोगज्ञानम्, कर्मक्षेत्रनिरुपणच । द्रव्यसंयोग विरोध - मात्रा - अनुपानादीनां भावानां विचारः ।

प्रात्यक्षिक पाठयक्रम :

द्रव्य व कल्प परिचय, एवं मौखिक मौलिक सिध्दान्तः परिक्षितः (परिक्षण)

आलोच्यग्रंथा -

१) रस तरंगीणी - सदानंद शर्मा
२) क्रियात्मक औषधीपरिचय विज्ञान - विश्वनाथ व्दिवेदी
३) शांगर्धरसंहिता ।
४) योगरत्नाकर ।
५) औषधगुणधर्मशास्त्र - गंगाधरशास्त्री गुणे
६) रसेन्द्रचिन्तामणि
७) पारदविज्ञानीयम् - वासूदेव व्दिवेदी
८) रसरत्नसमुच्यय :
9) Forensic Pharmach – B. M. Mithai.
10) Text Book of Pharmacognosy – Treaso & Evans.
11) Pharmcognosy of Ayurvedic Druges – Narian Iyer.
12) The drugs and Cosmetics Act & Rules, Govt. of India.
13) Bentley's Pharmaceutics.
14) Pharmaceutical Chemistry – M. L. Schroff.

विभाग – ३

चिकित्साविज्ञानमस्याधारभूतप्रायोगिकसिध्दान्ताः

भाग – १ गुण १३

१) चिकित्सापुरुश्वः ।
२) निदानपंचकम् ।
३) चिकित्सायाः पादचतुश्ष्टयम् ।
४) विविधचिकित्सासिध्दान्ताः यथा – द्विविधोपक्रमः ञड्विधोपक्रमः दोश्वोपक्रमः स्त्रोतोनुरुपा, लक्षणानुरुपाचिकित्सा । दोश्वाणां आवरणम् गतत्वं च । आमदोश्व चिकित्सासिध्दांतः । स्त्रोतोनुरुपा तथा दूश्यदेश्लाानुरुपा चिकित्सा । अग्निसंरक्षणं, धातुवर्धनम्, रसायन वाजीकरण चिकित्सा सिध्दांताः । पंचकर्मणाम् कार्मुकत्वसिध्दान्तः ।

भाग – २ गुण १२

1) Principles & ethics of medicine.
2) Infections, bacterial, viral & protozoal etc.
3) Immunology (व्याधीक्षमत्वम्)
4) Nutrition (धातुपोश्वणम्)
5) Metabolism & its disorders.
6) The modern diagnostic tools like liver function tests. Renal function tests etc.

Theory Exam Scheme

		Marks
Part – 1	-	13
Part – 2	-	12
		25 marks

चरकसंहितोक्त मौलिक सिध्दान्ताः (अभ्यासक्रमः)

कार्य कारण सिध्दान्तः ।

षट् पदार्थ वादः ।

वादमार्गाः ।

दशविधं परीक्ष्य भावः ।

वेदना विज्ञानीयम् ।

मोक्षस्य स्वरुपम् ।

लोक पुरुश्च साम्य सिध्दान्तः ।

प्रमाण विज्ञानीयम् ।

इन्द्रिय पंचपंचक्रम् ।

सृष्टीः उत्पत्तिक्रमः ।

दुःखहेतवः ।

स्वभावोपरमवादः ।

M. D./M.S.(Ayurved) Preliminary Examination

Kha – Varga

Fundamentals of Clinical subjects

प्रथम वर्ष एम.डी./ एम.एस. (आयुर्वेद वाचस्पती)

" ख वर्ग "

मौलिक सिध्दान्ताः

विभाग – १

शल्य – शालाक्ययोः मौलिकसिध्दान्ताः

१) व्रणकर्मसिध्दान्ताः ।
२) अष्टविधश्स्त्रकर्म विवेचनम् ।
३) अनुशस्त्रकर्माणांसिध्दान्ताः ।
४) क्षारकर्मसिध्दान्ताः, क्षारसूत्रनिर्माणविधिश्चच ।
५) शालाक्यरोगषु क्रियाकल्पसिध्दान्तः, कार्मुकत्वं च ।
६) रक्तमोक्षणचिकित्सासिध्दान्तः, कार्मुकत्वं च ।
७) कृत्रिमांग आरोपण सिध्दान्तः ।
८) प्रकाश परावर्तन सिध्दान्तः । उपनेत्रविज्ञान सिध्दान्तः ।
९) दंतरोग चिकित्सा सिध्दान्तः ।

आलोच्च्य ग्रंथाः

1) **चरक, सुश्रुत वाग्भटानामुपायोगिनोऽन्शाः** ।
2) Bailey & Loveis short Practice of surgery
3) Methods of surgical Research – K. N. Udupa
4) Scientific basis of surgery – Irvine
5) Text Book of Operative surgery – Farguhasen
6) System of Opthalmology – Duke & Elder
7) Diseases of Nose, Throat & Ear – Ballanger

Theory Exam

Q.1.	Shalya Maulik Siddhanta	12
	Two questions of Six marks each	
Q.2.	Shalakya Maulik Siddhanta	13
	One question of Six marks and Second Seven marks	

विभाग – २
(उपविभाग – १)

उपविभाग – १ : कौमारभृत्ययोः मौलिक सिध्दान्तः गुण १२

१) सुप्रजनन विचार सिध्दान्तः ।
२) कौमारभृत्य तंत्र सिध्दान्तः तस्य व्याप्तिः ।
३) बालानां वृध्दि – विकास सिध्दान्तः, पोश्वण विज्ञानं च । (लेहाध्यायः का.सं.)
४) शिशुपरिचर्या सिध्दान्तः ।
५) बालरोगाणां निदान चिकित्सा सिध्दान्ताः । (भैषज्योप क्रमणीयाध्याय का.सं.)
६) कुपोषण जन्य – व्याधयः तेश्चां निदान चिकित्सा च ।
७) कौमारभृत्यतंत्रे व्याधिक्षमत्व विचार सिध्दांन्त तथा अर्वाचित दृश्च्टे विचारः ।
८) बालरोगे संस्कार सिध्दान्त महत्वं ।

आलोच्च ग्रंथः – काश्लयप संहिता
सुश्रूत संहिता
चरक संहिता
भावप्रकाश्व
वाग्भट
Nelsons Pediatrics

Theory Examination

Distribution of marks.

Q.1 - 4 marks.
Q.2 - 4 marks.
Q.3 - 4 marks.

विभाग – २
(उपविभाग – २)

उपविभाग – २ : प्रसूतितंत्र – स्त्रीरोग – मौलिक सिध्दान्ताः गुण १३

१) स्त्रीदेहस्थ वैश्लिष्ठयम् ।
स्त्रीरोग – व्याख्या व्याप्ति सिध्दान्तः
स्त्रीरोगानां वैशिष्ठयम तस्य चिकित्सा
२) आर्तवोत्पत्ति निवृत्ती सिध्दान्तः ।
३) गर्भावक्रान्तिसिध्दान्तः ।
गर्भ गर्भिणी विज्ञान व्याख्या व्याप्ति चिकित्सा
४) गर्भिणी परिचर्या सिध्दान्त
५) सामान्य प्रसव परिचर्या सिध्दान्तः ।
प्रसवविज्ञान व्याख्या व्याप्ति चिकित्सा
६) सूतिका परिचर्या सिध्दान्त
सूतिकाविज्ञान व्याख्या व्याप्ति चिकित्सा

आलोच्च ग्रंथः – काश्यप, सुश्रृत, चरक संहिता, भावप्रकाष व वाग्भट.

Scheme of Pre M.D. / M.S. examination.

Theory

Distribution of marks.

Q.1 - 4 marks.
Q.2 - 4 marks.
Q.3 - 5 marks.

विभाग – ३

निदानचिकित्सायोः मौलिक सिध्दान्तः

१) निदान पंचकस्य सिध्दान्तः ।
२) व्याधिनां वर्गीकरण सिध्दान्तः ।
३) षट्क्रियाकाल सिध्दान्तः ।
४) सामान्य विशेष चिकित्सा सिध्दान्तः ।
५) द्विविध – षड्विध उपक्रम सिध्दान्तः ।
६) पंचमहाभूताग्नि तथा धात्वाग्नि सिध्दान्तः ।
७) व्याधिक्षमस्व सिध्दान्तः ।
८) पंचकर्म सिध्दान्तः ।
९) आमविचार चिकित्सा सिध्दान्तः ।
१०) स्रोतोविचार सिध्दातः ।
११) दोषादि सिध्दातः ।

Scheme of Examination – Theory

		Marks
1) Nidan Maulik Sidhant	-	13
2) Chikitsa Maulik Sidhant	-	12
Total	-	25 marks

विभाग – ४

चिकित्साविज्ञानमस्याधारभूतप्रायोगिकसिध्दान्ताः

प्रथमो उपविभागः १

१) चिकित्सापुरुषः ।
२) निदानपंचकम् ।
३) चिकित्सायाः पादचतुष्टयम् ।
४) विविधचिकित्सासिध्दान्ताः यथा–द्विविधोपक्रमः षड्विधोपक्रमः दोषोपक्रमः स्थानानुरुपा, लक्षणानुरुपाचिकित्सा । दोषाणां आवरणम् गतत्वं च । आमदोष चिकित्सासिध्दान्तः । स्त्रोतोनुरुपा तथा दूष्यदेशानुरुपा चिकित्सा । अग्निसंरक्षणं, धातुवर्धनम्, रसायन वाजीकरण चिकित्सा सिध्दान्ताः । पंचकर्मणाम् कार्मुकत्वसिध्दान्तः ।

द्वितीयो उपविभागः २

1) Principles & ethics of medicine.
2) Infections, bacterial, viral & protozoal etc.
3) Immunology (व्याधीक्षमत्वम्)
4) Nutrition (धातुपोषणम्)
5) Metabolism & its disorders.
6) The modern diagnostic tools like liver function tests, renal function tests etc.

Theory Exam Scheme

		Marks
Section – 1 (A)	-	13
Section – 2 (B)	-	12
Total	-	25

M. D./M.S.(Ayurved) Preliminary Examination

Kha – Varga

Practical Exam System

Total Marks – 100

1) Long Case (of Original Subject e.g. Stri Rog, Kayachikitsa)	-	30
2) Short Case (of His choice out of 5 remaining Subject)	-	20
3) Viva – Table Viva (Instruments, Drugs)	-	25
4) Viva – General Fundamental	-	25
Total	-	100

MD Final (Ayurved Samhita) Examination

आयुर्वेदीय स्नातकोत्तर शिक्षणस्यन्तिमपरीक्षायां विस्तृतपाठ्यक्रमः
आयुर्वेद संहिताः

विषये – अस्मिन् स्वरुची अनुसारमेकः संहितायाः विशेषाध्ययनमपेक्षते ।
प्रत्येकसंहिताग्रंथस्याध्ययनं निम्नानुसारं चतुर्षु प्रश्नपत्रेषु भविष्यति –

१. चरक संहिता

१. चक्रपाणिदत्तकृता आयर्वेुद दीपिका

२. कविराज गंगाधर कृता जल्पकल्पतरु व्याख्या

३. योगीन्द्रनाथसेन कृता चरकोपस्कार निरन्तरपदव्याख्या (उपलब्ध अंश मात्र अध्ययनार्थ अपेक्षिता)

४. चरकसंहिताया आद्योपदेष्टा – प्रतिसंस्कृता – टीकाकाराणां च समग्रेतिवृत्तात्मकः परिचयः ।

२. सुश्रुत संहिता

१. आचार्य डल्हणविरचिता निबन्धसंग्रह टीका

२. चक्रपाणिविरचिता भानुमतिटीका गयदासविरचिता च न्यायपंजिका टीका (उपलब्ध अंशमात्र अध्ययनार्थ अपेक्षिता)

३. हाराणचन्द्रेण विरचितः सुश्रुतार्थसंदीपन भाष्यः ।

४. सुश्रुतसंहिताया आद्योपदेष्टा – प्रतिसंस्कर्ता – टिकाकाराणां च समग्रेतिवृत्तात्मकः परिचयः

३. अष्टांग संग्रहाष्टांगहृदयो

१. अष्टांग संग्रहे इन्दुकृता शशिलेखा टीका

२. अष्टांगहृदये अरुणदत्तविरचिता सर्वांगसुन्दरा टीका

३. अष्टांगहृदये हेमाद्रि विरचिता आयुर्वेदरसायन टीका

४. उभ्योः ग्रंथयोः कृर्तणां टीकाकाराणां चेतिवृत्तात्मकः परिचयः

आलोच्य ग्रंथाः–

१. उपर्युक्त टीका सहिता संहिता ग्रंथाः ।

MD Final (Ayurved Darshan) Examination

आयुर्वेदीयसिध्दान्ताः दर्शनं च

१. आयुर्वेदीय सिध्दांन्ताः –

चरकसंहिता – सुश्रुतसंहिता – अष्टांगहृदय प्रभृति ग्रंथेषु प्रतिपादितानामायुर्वेदसिध्दान्तानां परिचयः । विशेषतः पंचमहाभूत – त्रिदोषसिध्दान्तयोः विवेचनपुरस्सरं विशेषाध्ययनम् । नाव्यालोके तेषां सिध्दान्तानामुपयोगिता विज्ञानिकत्वं च ।

२. दार्शनिक सिध्दान्ताः –

आयुर्वेद दर्शनस्य वैशिष्ट्यपुरस्सरमायुर्वेदाशास्त्रे सन्निविष्टानां दार्शनिकसिध्दान्तानामालोचनात्मकाध्ययनम् । न्यायवैशेषिक – सांख्यदर्शनानां प्रायोगिकपक्षानां समीक्षात्मकाध्ययनम्

३. इतरदर्शनानां पर्यालोचनम्ः –

आयुर्वेदस्य प्रयोजनार्थ प्रतिपादितैः सिध्दान्तैः सहेतरदर्शनानां समन्वयात्मकं पर्यालोचनम् ।

४. दर्शनशास्त्रस्य वाङ्मयस्तस्यैतिहासः परिचयश्च ।

आलोच्यग्रंथाः –

१. चरक संहिता आयुर्वेद दिपिका टीका संहिता
२. सुश्रुत संहिता डल्हण टीका सहिता
३. अष्टांग संग्रहः
४. अष्टांग हृदयः
५. वैशेषिक दर्शनम् प्रशस्तपाद् भाष्यसहितम्
६. न्यायदर्शनम्वात्सायन भाष्यसहिताम्
७. पातंजलदर्शनम् व्यासभाष्यसहितम्
८. वेदान्तसारः
९. सर्वदर्शन संग्रहः
१०. भारतीय दर्शन – बलदेव उपाध्याय
आयुर्वेद दर्शन – आचार्य राजकुमार जैन

रचनाशारीरम्

१. गर्भशारीरम् –

अभिनिवृत्तिशरीरम्, गर्भावक्रान्तिः, गर्भशारीरम्, गर्भस्य मातृजादिषड्भावाः, गर्भपोषणवृध्दिक्रमो, शुक्रशोणितयोः स्वरुपं, तयो बीज – बीजभागभागावयवादीनां प्राकृतवैकृतावस्ययोः परिज्ञानम्,ऋतुमतीस्दयोगृहीतगर्भासन्नप्रसवाधानरथासूप्तन्नानि लक्षणानि, आनुवंशिकी सिध्दान्तः ।

२. सन्ध्यस्थिमर्मशारीरम् –

सन्ध्यस्थिमर्मशारीरम्, संधिसंख्याप्रकाराश्च । अस्थिरचनाशारीरं, मतभेदेपुरस्सरमस्थिगणना, अस्थ्युत्पतिः । मर्मविज्ञानीयं, तन्मौलिकत्वप्रतिपादनं, रचनाशरीरे शल्यतन्त्रे च तस्य महत्वं मर्मसंख्याप्रकारविमर्शः, त्रिमर्मीयाविवेचनं च । आधुनिकदृष्ट्या मर्मसिध्दान्तविचारः ।

३. कोष्ठांगशारीरम् –

कोष्ठस्य महासोतसत्वम् – उन्तमांगह्दयफुफुसनाभिक्लोमयकृत्हाअग्न्याशयोष्डुकवृक्कबस्ति – गर्भाशयान्त्रामाक्षयादिकोष्ठागांनां रचनाशारीरदृष्टया समीचीनं ज्ञानम्, प्राणीजः मनः रसादीनां ह्दयेन सह सम्बन्धः । त्वक्कलयोः स्वरुपं, व्दादशप्राणांः दशप्राणायततानि, चेतनास्थानविवेकः ।

४. सिराधमनीस्रोतः शारीरम् –

सिराधमनीस्रोतसां पार्थक्यम् । हृत्पभवाः सिराधमन्यः चत्वरिंशत् सिराः, सिराणां सर्ववहत्वप्रतिपादनं च, दश महाभूला धमन्यः, चतुर्विशति धमन्यः । स्रोतः शारीरं, स्रोतसो रचनासंख्याप्रकारविमर्शः स्रोतोभ्यं हि शरीरं, प्राच्यप्रतीच्यमतानुसारेण सिराधमनीस्रोतसां विशदं ज्ञानम् ।

षड्चक्रनिरुपणं बाहयचक्रप्रतिपादनं, इडापिंगला – सुषुम्नानाडीनां वर्णनं, वातनाडीतन्त्र, मस्तिष्कसौषुम्निकतन्त्रयोः परिबोध ।

उपर्युक्तसम्पूर्णविषयाणां अभिनवदृष्टया तुलनात्मकं विवेचनात्मकचाध्यनम् ।

आलोच्यग्रंथा

१. अभिनव शारीरम् – दामोदरशर्मा – गौडकृतम्
२. पारिषद्यं शब्दार्थशारीरम् – दामोदरशर्मागौडकृतम्
३. बृहच्छारीरम् – वारियरेकृतम्
४. Gray's Anatomy
५. Embryology – Barth

Final M. D. (Ayurved)

आयुर्वेदीय अभ्यासक्रम अंतिम आयुर्वेद वाचस्पति (M.D. Final)

क्रियाशारीरम्

Ayurved Vachaspati (M.D. Ayurved) Kriya Sharir

(Dosha – Dhatu – Mala Vigyana)

प्रश्नपत्र क्रमांक – १

(देह क्रिया विज्ञान सहितं दोष धातु मल विज्ञानम्)

दोष धातुपधातु मलानां प्राच्यनव्यमतेन परिज्ञानम्, एषां स्वरुप – गुण – कर्म – प्रकार – धातुत्व – पांचभौतीकत्व निरुपणम् । अग्नि विवेकः, स्त्रोतोविवेकः, धातुपाकक्रमः, धातुपाकेतत्पोषणे च अग्नि स्त्रोतसोः महत्वम्, रससंवहनम् च । मूत्र पूरीष स्वेदादी मलानां निर्माण – कर्म – उत्सर्ग प्राच्य नव्य मतानुसारेण विवेचनम् । ओजो निरुपणम् । षटक्रिया काल ।

नव्यमतेन विविध जीवभौतीक जीवरासायनिक सिध्दांताना क्रियाशारीरोपयोगी व्यावहारीक ज्ञानम् (Filtration, Diffusion, osmosis, Ultrafiltration and Dialysis, surface tension and Adsorption, Hydrotrophy and Donnan equilibrium, colloid, Acid – Base and PH, Buffers)

प्रश्नपत्र क्रमांक – २

(प्रकृति – सत्व – सारादी विज्ञानम्)

प्रकृति ज्ञानस्य महत्वं, प्रकृति स्वरुपं, तद्भेदाश्च, प्राच्यनव्य मतयोः प्रकृति विनिश्चय विधिः । सत्व, सार, संहनन, प्रमाण, सात्म्य, आहारशक्ति, व्यायामशक्ति, वय इत्येषा भावानां भेद पुरस्सरं प्राच्यनव्यमतयोः सम्यक ज्ञानम् । प्रमाण विनिश्च्यस्य नव्यविधिनां परिचयः । पुरुष विज्ञानीयम् । मनोविज्ञानीयम् । निद्रा, तंद्रादि विज्ञानीयम् ।

प्रश्नपत्र क्रमांक – ३

(कोष्ठांग क्रिया शारीरम्)

कोष्ठांगानां हृदय, फुपफुस, वृक्क, यकृत, प्लीहादी अवयवानां क्रियाविवेचनं प्राच्यनव्यमतेन । तंत्रिका विज्ञानं (Complete nervous system)

ज्ञानेंद्रिय इडा, पिंगला, सुषुम्ना, षटचक्र क्रियानां ज्ञानम् । विज्ञानं प्राच्यनव्यमतानुसारेन । अन्तःस्त्रावी ग्रंथीनां अंगरसास्तेषां शरीरावयवेषु प्रभावः । निःस्त्रोत ग्रंथीनां नाम, स्वरुप, स्थान, कर्म, स्त्रावादीनां विशेषज्ञानम् (Complete endocrine system) । महास्त्रोतो विवेचनम् पांचभौतिक आहार पचनं, अवस्थापाकः, विपाकः, आहारपरिणामकराः भावाः अष्टौआहार विधीविशेषायतनम् । नव्यमतेन पचन प्रक्रियां (Complete Digestive system)

प्रश्नपत्र क्रमांक – ४

(प्रायोगिक क्रिया शारीर)

शारीर भावानां दोष – धातु – उपधातु मलादीनां प्रयोगशालेय परिक्षण विधी ज्ञानम् । मांसपेशी, नाडी, हृदय, फुपफुस, वृक्क, यकृत, प्लीहादि भावानामवयवानां च कर्मणां प्रायोगिक परिक्षणम् ।

<u>प्रात्यक्षिके</u>

(Practicals)

आयुर्वेदीय		Modern	
१.	प्रकृति परीक्षण	1.	Estimation of Hb %
२.	सार परीक्षण	2.	Total leucocyte count
३.	सत्व परीक्षण	3.	Differential leucocyte count
४.	संहनन परीक्षण	4.	R. B. C. Counting
५.	प्रमाण परीक्षण	5.	Platelet counting
६.	अग्नि परीक्षण	6.	Bleeding & clotting time
७.	कोष्ठ परीक्षण	7.	Blood Pressure
८.	बल परीक्षण	8.	E. S. R.
९.	वय परीक्षण	9.	P. C. V.
१०.	आयु परीक्षण	10.	Blood Grouping & cross matching
११.	दोष कार्य परीक्षण	11.	Urine examination physical, chemical and microscopic
१२.	धातु कार्य परीक्षण	12.	Stool examination physical chemical and microscopic
१३.	दोष वृध्दी क्षय लक्षणे	13.	Semen analysis
१४.	धातु वृध्दी क्षय लक्षणे	14.	Estimation of blood sugar
१५.	मल वृध्दी क्षय लक्षणे	15.	Kidney function test (Blood Urea, Sr. Creatinine)
१६.	मल कार्य परीक्षण	16.	Estimation of serum cholesterol
		17.	Estimation of serum calcium
		18.	Estimation of serum bilirubin
		19.	Liver function test (S.G.O.T., S.G.P.T.)
		20.	E. C. G.
		21.	Spirometry (Pulmonary volums and capacities)
		22.	Sense organs examination (Gyanendriy Parikashan)
		23.	Histology

आलोच्य ग्रंथ

१)	चरक सुश्रूत वाग्भटादीनामुपयोगिनः अंशाः ।	
२)	आयुर्वेदीय क्रिया शारीर	वैद्य रणजितराय देसाई
३)	दोषधातुमल विज्ञान	वैद्य शं. ग. वर्तक
४)	प्राकृत दोष विज्ञान	वैद्य निरंजनदेव आयुर्वेदलंकार
५)	प्राकृत अग्नि विज्ञान	वैद्य निरंजनदेव आयुर्वेदलंकार
६)	दोषधातुमल विज्ञान अर्थात शरीरक्रिया विज्ञान	वैद्य भा.वि. साठये, वैद्य रानडे
७)	दोषधातु मल विज्ञान	वैद्य फडके
८)	शरीरक्रिया विज्ञान	वैद्य य. गो. जोशी
९)	स्वस्थातूर परीक्षा	वैद्य रानडे, वैद्य साठये
10)	Text book of medical physiology	Guyton & Hall
11)	Human Physiology	Dr. Chatterjee
12)	Physiological Basis of medical practice	Best and Taylor's
13)	Essentials of physiology	Shembulingam
14)	The E. C. G. Made easy	John R. Hampton
15)	Understanding E. C. G.	P. J. Mehta
16)	Fundamentals of Biochemistry	Dr. A. C. Deb
17)	Text book of medical Biochemistry	S. Remakrishnan
18)	Principles of Anatomy and Physiology	Tortora, Grabuski
19)	Pathology – Text book of medical Laboratory Technology	Praful B. Godkar Darshan p. Godkar
20)	Atlas of Human Histology	Mariono S. H., Flore

एम. डी. (अंतिम)
प्रात्यक्षिक परीक्षा
शारीरक्रिया

1) प्रयोगशालेय परीक्षण (Laboratory Practical)

२) प्रकृति, सार, अग्नि आदि परीक्षण

3) शोध प्रबंध (Dissertation)

4) मौखिक (Viva – voce)

5) प्रात्यक्षिक पुस्तिका (Journal)

6) यंत्र परिचय (Instrument Introduction)

(एम्. डी.) अन्त

प्रात्यक्षिक परीक्षा

शारीरक्रिया

विभागणी

२०० गुण

अ.क्र.	प्रयोग शालेय परीक्षण	प्रकृति, सार, अग्नि परीक्षण	शोध प्रबंध मौखिक	मौखिक	प्रात्यक्षिक पुस्तिका	यंत्र परीचय
	४०	४०	४०	४०	२०	२०

एम.डी. (आयुर्वेद) अंतिम
(अगदतंत्र एवं विधिवैद्यक)
प्रथमपत्रम् – अगदतंत्र M.D. (Ayu) अंतिम (Theory)

१. अगदतंत्रस्य स्वरुप विकासक्रमश्च ।

२. विषस्य व्याख्या, विषस्य गुणः, तस्य ओजसो विपरितत्व, विषस्य संप्राप्ती, विषप्रभाव,विषवेगः, वेगानुसारेण वेगांतरे चिकित्सा च ।

३. विष – उपविष अन्वेतर विविध प्रकारादीनां आधुनिक विचारासहित ज्ञानम् ।

४. विषस्य परीक्षणम् एवं तस्य संपूर्ण अर्वाचीन विचार ज्ञानम् ।

५. किं नाम स्थावर विषम् । भेदाभेद पुरस्सरम् सविस्तर समयोचित ज्ञानम् । स्थावर विषस्य प्रकार, वेगान तथा तेषां असाध्य लक्षणानि च आयुर्वेद तथा आधुनिक विषतंत्रस्य उपचार पध्द्तिः ।

६. किनांम जांगम् विषम् – जांगम विषाश्रयाः । सर्पाणाम् प्राचीन एव अर्वाचीन ग्रंथाधारेण सविस्तरं वर्णनम् । विषबलम् – सर्पाणाम् दंश हेतु दंशप्रकारः दंशस्य सामान्य कालः विषस्य लक्षणांनि, सर्प दंशस्य लक्षणानि तथा असाध्य लक्षणांनि सर्प दंशस्य आधुनिक तथा आयुर्वदीय चिकित्सा । वृश्चिक, लुतागुहगोधिका, मुषक अलर्क, मशकादि जांगम विषाणां परिचयः लक्षणांनि चिकित्सा च । व्यवहार आयुर्वेद दृष्टया स्थावर एवं जांगम विषस्य आन्तरबाहय उपाया ।

७. शंकाविष लक्षणानि उपायाश्च ।

८. गरविषस्य व्याख्या – प्रकारां कृत्रिमाकृत्रिम भेदाश्च ।

९. विषतंत्रोकत अभिनव विविध कृत्रिम विषप्रकाराः ।

१०. विष, जांगमविष, उपविष, खनिजविष, आहार विष सविस्तर अभ्यास एवं आधुनिक विचारासहित चिकित्सा ।

११. विषस्य चिकित्सोपक्रम एवं तस्य सविस्तरं प्रत्यक्ष उपयोगित्वंच एतेषु आधुनिक विचारः ।

१२. विषदुष्ट वातावरणस्य कारणानि तथा लक्षणानि एव तस्य निवारणस्य प्राचीन अर्वाचीन उपायाः ।

१३. विषेण निर्मित जनपदध्वंस विकारः । प्राचीन अर्वाचीन मतानुसारेण विचार तथा उपायाश्च । विविध विषरोगानवेलक्षणानि, वेगान्तर एवं चिकित्सोपक्रमाश्च

१४. विरुध्दान्न विज्ञानम् ।

१५. सविषजलम् भूमिः इत्यादीनाम् पर्यावरणीय विषप्रकाराः परिचयः लक्षणानि चिकित्साय ।

१६. औषधनाय् परस्परविक्रियाः तेषां परिचयः लक्षणानि चिकित्साच ।

१७. विषप्रसंगे चिकित्सकस्य तस्य कर्तव्यम् । विषविषये विविधा नियमाः विधयः च ड्रग्ज ॲण्ड कॉस्मेटिक ॲक्ट ।

१८. विषसंकटम् विषकन्या ।

द्वितीय पत्रम् – विषचिकित्सा विज्ञानम्

१. सामान्य रोग चिकित्सा सिध्दांन्त ज्ञानम् ।
२. विषरोगाणाः चिकित्सा विचार क्रियाक्रमश्च सिध्दांत विवेमश्च प्राच्यनव्यमतयो चिकित्सोपक्रमः ।
३. विविध स्थावर जंगम विषपिडीतस्य सामान्य विशेष चिकित्साः ।
४. विषस्य अत्यायिक चिकित्सा प्राचीन अर्वाचीन मतानुसारेण ।
५. विविध विष प्रवेश मार्गानुसारेण विषरोगाणांच चिकित्सोपक्रमः ।
६. आत्यायिक आघातज चिकित्सोपक्रम ।
७. विषचिकित्सापयोगी पंचकर्म प्रत्यक्ष सहित ज्ञानम् ।
८. विषजन्य मृत्यूः तव्दिषये चिकित्सकस्य कर्तव्यम् । विविध विषाणाम् शवपरिक्षण ज्ञानम् ।
९. चतुर्विशत्यपक्रमः ।

तृतीय पत्रम् – व्यवहार आयुर्वेदः विधिवैद्यकम्च

१. व्यवहारयुर्वेदश्च स्वरुपम् ऐतिहासिक विकासक्रमश्च एतद् विषये प्राचीन अर्वाचीन तुलनात्मक ज्ञानम् ।
२. व्रणस्य व्याख्या, प्रकारः लक्षणानि उपचार तथा न्यायवैद्यकीय महत्वम् ।
३. शवपरिक्षण – अज्ञातव्यक्ती, शवपरिक्षणस्य विधि वैद्यक महत्वम् ।
४. मृत्यु व्याख्या – प्रकार, मृत्युचिन्हानि – तस्य परिक्षणं तथा न्यायवैद्यकशास्त्रे महत्वम् ।
५. मानरोगश्च विधि वैद्यके महत्वम् ।
६. वंध्यत्व विषये संपूर्ण ज्ञानम् तथा उपचार पध्दति ।
७. विविध रंजन प्रक्रिया ।
८. गर्भपातस्य व्याख्या प्रकारः तद्‌विषयम विधयः ।
९. व्यक्तिपरिचयः, वयोनिश्चिति, लिंगनिश्चितिः, वंशः, सहजाः तथा आगन्तवः लांछना दंतकेशखादिनम्, व्यक्तिपरिचये महत्वं अंगुलिमुद्राशास्त्रस्य सविस्तारं ज्ञानम् ।
१०. विविधं लैगिक अपराधाः बलात्कार, गुदमैथुन, मुखमैथुदिषु अपराधितस्य तथा अपराधिनः परिक्षणम् ।
११. मनुष्यवधः, भूणहत्या, बालहत्या एतद संबंधिनाः विधयः
१२. भारतीय दंड विधानम् इव्हिडन्स ॲक्ट, एतेपि अन्य विधिनाम् ज्ञानम् ।
१३. न्यायालय एवं तस्य कार्यपध्दति न्यायप्रक्रिया संबंधी पुर्ण ज्ञानम्, पुलिस, तथा न्यायालयीन शोध प्रक्रिया, मृतदेह उत्खननम् ।
१४. चिकित्सकस्य कर्तव्यानि, आचानियमः, अधिकाराश्च तथा गोपनियता विषये ज्ञानम् ।
१५. प्राणवरोधजन्य मृत्यु प्रकाराः ।
१६. दग्ध, विद्युत, उपोषण जन्म मृत्युः

१७. चिकित्सा न्यायशास्त्रस्य (Medical Jurisprudence) निरुक्ति परिभाषा प्रयोजनम् तथा इतिहास: ।
१८. भारतीय चिकित्सा केंद्रींय परिषद (CCIM) तस्या: रचना अधिकारा: कार्याणि च । वैद्यक परिषदा निर्धारितम् वृत्तिकम् आचारणम् । वैद्यस्य परिषदा निर्धारितम् वृत्तिकम् आचारणम् । वैद्यस्य शिष्टाचारा: । आचारसंहिताया: मानदंडा: (Standard) अनुशासनपध्दति: (Procedure for disciplinary action) एतेषाम् सामान्यज्ञानम् ।
१९. भारतीय चिकित्सा महाराष्ट्र परिषद (MCIM) तस्या: रचना अधिकारा: ऐच्छिकम् कर्तव्यम् ।
२०. वैद्य – रुग्णयो: परस्परसंबंधनियम:
२१. रुग्णानाम् कर्तव्यानि तथा अधिकारा: इच्छामरणम् (Euthanasia)
२२. वैद्यकिय गोपनियता एवम् छलरुग्णता (Malingering)
२३. वैद्यवृत्तिप्रमादा: वेषां प्रकारा: तथा वैधानिकम् विवेचनम् । (Professional Negligence)
२४. पंजीकृतवैद्यस्य क्षतिपूर्ति – विमा – योजना सामान्यपरिचय: । (Indemnity Insurance Scheme)
२५. ग्राहक – संरक्षण – अधिनियम: सामान्यपरिचय: । (Consumer Protection Act)

<u>चतुर्थ पत्रम् – औषध योग विज्ञानम्</u>

१. विषद्रवस्य शुध्दिप्रक्रिया मारण संस्कार ज्ञानम् ।
२. विषविज्ञानं वर्णयित्वा अगदस्य विवरणात्मक संयुक्ति प्रयोगज्ञानम् कर्मक्षेत्र निरुपणं च ।
३. प्रसिध्द नामौषधोमानाम् विवरणात्मक्रम संयुक्तिकं च प्रयोगज्ञानम् कर्मक्षेत्र निरुपणं च । (As per attached List)
४. प्रतिविष विषये संपूर्ण प्राचीन अर्वाचीन ज्ञानम् ।
५. द्रव्य वियोग मात्रानुपानादि भावानां प्राच्यनव्यमत विचार: ।
६. विषपरिक्षणम् विषयुक्त अवयवानाम् रासायनिक परिक्षणम्
७. विषपरिक्षणे उपयुक्तानि विविध यंत्रानि ।
८. सोमल, नाग, पारद इत्यादी विषाणाम् विशेष परीक्षण विधय: ।

आलोच्य ग्रंथाः

१. चरकसुश्रुत वाग्भटादीनामुपयोगिनोंSशाः
२. द्रव्यगुण विज्ञानम् – आचार्य यादवजी त्रिकमजी
३. औषध गुणधर्म शास्त्र – पंडीत विश्वनाथ व्दिवेदी
४. क्रियामक औषधी परिचय विज्ञान – पंडीत विश्वनाथ व्दिवेदी
५. आयुवेदीक व्याधिविज्ञान – आर्चायजी यादवजी त्रिकमजी
६. रोगपरिक्षाविधि – आचार्य प्रियवत शर्मा
७. पंचकर्म विज्ञान – पं. हरीदास श्रीधर कस्तुरे
८. माधवनिदानं मधुकोष व्याख्यासहितम्
९. शांर्ड्गधरसहिता
१०. योगरत्नाकर
११. औषधी गुणधर्म शास्त्र – पं. गंगाधर शास्त्री गुणे
१२. रसेन्द्रचिंतामणि
१३. रसरत्नसमुच्चय
१४. विषविज्ञानं – डॉ. कृष्णकुमार
15. System of clinical Medicine & Savil
16. Forensic Pharmacy – B.M. Mhithai
17. Hand book of Forensic Medicine and toxicology – Dr. P.V. Chadha
18. Viva Forensic Medicine and toxicology – L.C. Gupta
19. Forensic Medical and Ethics – J.P.Narena
20. Modi’s Medical Jurispudence and Toxicology – eduiated by C.A. Franklin
21. The essential of forensic medicine and toxicology by Dr. K. S. Narayan Reddy
22. Medical Laws and Ethics – Dr. H. S. Mehta
23. M.R.K. Krishnan’s Handbook of Forensic Medicine
24. Textbook of Medical Jurisprudence and Toxicology – Dr. C. K. Parikh
25. The Essentials of Forensic medicine – Dr. K. S. R. Reddy
26. Atlas of Forensic medicine – Dr. Tomio Watenbe
27. Medico legal Post Mortems (Atlas) – Dr. Parikh & others
28. T.B.of F.M.T. – Dr. Pillay
29. T.B. of F.M.T. – Dr. Karmakar
30. T. B. of F.M.T. – Dr. Singhal
31. T.B. of F.M.T. – Dr. Krishnan Vij
32. Forensic pathology – Dr. Bernard Knight
33. T. B. of F.M.T. – Lyon’s
34. Pocket picture guide to Forensic – Gower’s Medical Publication
35. Forensic Medicine – Simpson Knight
36. Taylor’s Principals & Practical of Medical Jurisprudence J. & A. Churchis
३७. कौटील्य अर्थशास्त्र संबंधित विषयः
३८. अन्य सम्बधित आलोच्य ग्रंथाः

M. D. (Final)
Agadtantra

Practical :-

a) Toxieology

1) Journal of Poisonous substances (list as per UG syllabus)
2) Herberium of Poisonous Plants (minimum 10 plants)
3) Procedures in treatment of poisoning
    a) Stomach wash
    b) Cardio Pulmonary resuscitation
4) Introduction to Antidotes
    1) BAL
    2) Penicillamine
    3) EDTA
    4) ASV
    5) ASrV
    6) PAM
    7) ARV
    8) at least 10 from Vishaghna Yoga list

b) Hospital work

minimum 6 months of Hospital duties

1) Casualty
2) Medicine / कायाचिकित्सा
3) Surgery / शल्य,
4) ENT / Opthalm शालाक्य
5) Gynaecology स्त्रीरोग
6) Skin / Orthopaedics / Paediatrics

c) Post Mortems 40

d) Forensic Pathology

Examination of stains	02
Morbid specimen examination	10

e) Clinical Forensic Medicine

Injury reports	10
Weapon report	05
Examination of bone	02
X-ray examination	05
Examination for Aleohol estimation	02
Psychiatric examination	02

Record Books

1) Poisons
2) Herberium
3) Post Mortem cases
4) Forensic pathology & Clinical Forensic medicine
5) Hospital diary
6) Visit book (Snake Park, Forensic Science Laboratory, Toxicological Museum, Courts of law.

Practical Examination Pattern

		Marks
1) Viva voce (including topic presentation)(25 × 4)		100
2) Record books		25
3) Dissertation Viva		25
4) Spot Examination		25
5) Short experiment (any one)		25
	Total	200

   1) X-ray for Age / Injury
   2) Bone for sex, age, stature
   3) Poisons (identification)

6) Examiners.

Out of which at least one must be from of state.

Thoery & Practical examiners should be separate.

विषय योग

Aaragvadhaadi Yoga S. K. 5 / 54
Balaadi Yoga C. Chi. 23 / 188
Bheemarudra Rasa S. Y. 2 / 84
Bilvaadi Gut`ikaa S. Y. 2 / 82
Bilavaadi Yoga A. H. U. 36 / 84 – 85
Chaarat`yaadi Lepa A. H. U. 36 / 59
Chandanaadi Jala Parisheka A. H. U. 36 / 47
Chandanaadi Parisheka S. K. 5 / 16
Charmavriksha Kashaaya S. K. 5 / 46
Draakshaadi Agada S. K. 5 / 76 – 78
Ekasara Gan`a Yoga S. K. 5 / 84 – 86
Grihadhoomaadi Yoga C. Chi. 23 / 198 – 199
Himavaana Agada A. H. U. 36 / 63 – 64
Jatvaadi Dhooma C. Chi. 23 / 100
Kaakolyaadi Yoga S. K. 5 / 27
Kaas`hmaryaadi Yoga 1 A. H. U. 36 / 65
Kaayasthyaadi Varti C. Chi. 10 / 46 – 47
Karaveeraadi Kalka A. H. U. 36 / 70 – 71
Kat`ukaadi Yoga A. H. U. 36 / 67 – 68
Kovidaaraadi Yoga S. K. 5 / 18
Krishn`a Mrittikaadi Yoga S. K. 5 / 17
Ksheeraadi Sechana Yoga S. K. 5 / 60
Kut`ajaadi Yoga C. Chi. 23 / 206 – 207
Madhura Agada S. K. 5 / 27
Mahaagada S. K. 5 / 61 – 63
Mahaagandhahasti Agada C. Chi. 23 / 77 – 94

Manjisht`haadi Ghrita A. H. U. 36 / 59
Manjisht`haadi Yoga C. Chi. 23 / 196 – 197
Mrillepa A. H. U. 36 / 69
Naagadantyaadi Ghrita C. Chi. 23 / 241 – 242
Nataadi Yoga A. H. U. 36 / 73
Nataadi Yoga C. Chi. 23 / 194 – 195
Paakala Nasya C. Chi. 23 / 196
Padmakaadi Yoga A. H. U. 36 / 79
Panchas`hireesha Agada S. K. 5 / 81
Rishabha Agada S. K. 5 / 68 – 73
S`hireesha Beejaadi Agada A. H. U. 37 / 43
S`hleshmaantakaadi Agada S. K. 5 / 75 – 76
Saarvakaamika Agada 1 S. K. 5 / 78 – 80

Saarvakaamika Agada S. K. 5 / 82 – 83

Sanjeevana Agada S. K. 5 / 73 – 75

Sanjeevanee Vat`ee
Siddhaarthakaadi Gut`ikaa A. H. U. 5 / 15 – 17
Sindhuvaaraadi Yoga C. Chi. 23 / 195
Sinduvaarita Moolaadi Kashaaya A. H. U. 36 / 57
Sita Maricha Nasya / Paana / Anjana C. Chi. 23 / 193
Sugandhaadi Agada A. H. U. 36 / 61 – 62
Taarkshya Agada S. K. 5 / 65 – 68
Tan`d`uleeyakaadi Agada A. H. U. 36 / 60 – 61
Triphalaa Yoga A. H. U. 36 / 69
Vams`haadi Yoga A. H. U. 36 / 66 – 67
Visha Lepa A. H. U. 36 / 59
Vyoshaadi Leha C. Chi. 23 / 197 – 198

Date : _______________ Specifications : _________________________________

Medicine:	**Reference:**	**Uses:**	**Route:**	**Type:**	**Adhikar:**
Amrut Ghrutam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Charak Samhita	Apasmar, Bhootbadha, Grahadosha, Gulma, Hanustambh, Kamala, Krumi, Kshaya, Pandu, Pliha, Skandhgraha, Stambh, Udar, Unmad, Visharoga	Nasya (Nasal administra-tion)	Ghruta (Medicat-ed Ghee)	Visha
Amrutam Ghrutam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Dhanwantari Nighantu, Gada Nigraha, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Ghruta (Medicat-ed Ghee)	Visha
Ankolpatra Dhoop	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1	Visharoga	Dhoop (Fumiga-tion)	Misra	Visha
Ankotmula Yoga – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Ankotmula Yoga – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kwath (Decoc-tion)	Visha

Arkamuladi Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Bhimrudro Ras – 1	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Dhanwantari Nighantu, Rasa Raj Sundar, Rasa Ratnakar, Rasendra - Sara Sangraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Bhimrudro Ras – 2	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3	Murchcha, Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Bilwa – prayoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Chandanadi Kalka – 3	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Charak Samhita	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kalka (Paste)	Visha

Chandanadi Pralepa	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Chandanadi prayog	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Charak Samhita	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kwath (Decoc-tion)	Visha
Chandroday-oagad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Chitrakmul Tailam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyang-ya (Massage)	Taila (Medicat-ed Oil)	Visha
Churnagad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Dashang Dhoop – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Dhanwantari Nighantu, Vangasena	Visharoga	Dhoop (Fumiga-tion)	Misra	Visha
	Vol – 3, Rasa Mangal		Assage)	Ed Oil)	
Dhattur Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Rasa Mangal	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Swarasa (Juice)	Visha

Drakshadyagad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Dvinishadi Lepa – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Garanashan Ras	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Rasa Chandanshu, Yoga Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Garudanjanam – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Yoga Ratnakar	Ajirna, Grahadosha, Jwara, Netraroga, Shaitya, Visharoga	Anjana (Collyrium)	Churna (Powder)	Visha
Garudimula Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha

Garvishhar Ghrutam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Ghruta (Medicated Ghee)	Visha
Gawakshi Churnam	Bharata Bhaisajya Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Ghrutasaindhav Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2	Atisweda, Daha, Kampa Vata, Schwasa, Shool, Visharoga	Abhyantar (Internal)	Ghruta (Medicated Ghee)	Visha
Girikarnyadi lepa	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Godherakvis-hapaham Nasyam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Gada Nigraha	Visharoga	Nasya (Nasal administra-tion)	Misra	Visha
Gorochan Churnam – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2,	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Gruhadhoo-madi Churnam – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha

Guggula – dhoopanam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2	Shool, Visharoga	Dhoop (Fumigation)	Misra	Visha
Jaipal Lepa – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Bruhad Nighantu Ratnakar	Shool, Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Jaipalanja-nam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2	Murchcha, Visharoga	Anjana (Collyrium)	Misra	Visha
	Vol -2, Vangasena		(Internal)	Ion)	
Jirakadi Lepa – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Kakadanimu-la Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Gada Nigraha	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Kakodumber Yoga – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha

Kalvajrayani Ras	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Karkotakyadi Nasyam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Nasya (Nasal administra-tion)	Misra	Visha
Katutailadi Dhoop	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1	Visharoga	Dhoop (Fumigation)	Misra	Visha
Krushnadi Kwath	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kwath (Decoc-tion)	Visha
Kulakmula Nasyam	Bharata Bhaisajya Ratnakar	Visharoga	Nasya (Nasal	Misra	Visha
Kulikadi Vatika	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1	Vishamjwara, Visharoga	Abhyantar (Internal)	Gutika (Tablet)	Visha
Kushthadi Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Yoga Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha

Kalvajrayani Ras	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Kusumbh Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 1, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Lajjalumul – yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4	Visharoga	(Nothing)	Misra	Visha
Langalyadi Nasyam – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Nasya (Nasal administration)	Misra	Visha
Lavanadi yoga – 2	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Mahagada	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Gada Nigraha, Vangasena, Vridamadhav	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Manashiladi Gutika	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Nighantu	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Manashiladi varti	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Manjishthadyoga-da	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Manjisthadi lepa – 2	Bharata Bhisajya Ratnakar Vol – 4, Rasa Mangal	Galganda, Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Marichadi Churnam – 6	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Marichadi lepa – 6	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Gada Nigraha, Rasa Mangal	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Marichadi lepa – 7	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Nighantu Ratnakar, Dhanwantari Nighantu	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Matulphal yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Mrutyupashshch-edi Ghrutam	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bhavprakash, Vangasena, Yoga Ratnakar	Kandu, Schwasa, Visharoga	Basti (Enema)	Ghruta (Medica-ted Ghee)	Visha
Ghrutam	Vol – 3, Dhanwantari Nighantu, Vangasena		(Internal)	Ated Ghee)	
Naktamaladi – anjanam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Bruhad Nighantu Ratnakar, Gada Nigraha, Vangasena, Vridamadhav	Murchcha, Visharoga	Anjana (Collyrium)	Churna (Powder)	Visha
Navasadaradi Lepa	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Nilinimul Kalk	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Gada Nigraha, Rasa Mangal	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kalka (Paste)	Visha
Palashabijadi Lepa	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Panchashirisho-gad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Charak Samhita, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Paravatapurisha-di Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	(Nothing)	Misra	Visha
Pindi – tagaraanjanam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Bhavprakash, Vangasena	Murchcha, Visharoga	Anjana (Collyrium)	Misra	Visha
Pindi – tagarmul yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Pippalyadyogad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)`	Visha
Punarnava – Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Rasa Mangal	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Kwath (Decoction)	Visha
Putrajivamajja yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Putrajivamajja – yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 3, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Rajanyadi lepa – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Nighantu Ratnakar, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Rasa yoga – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Yoga Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Rasadi lepa – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Nighantu Ratnakar, Rasa Chandanshu	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Saindhwadi yog – 3	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
	Vol – 5, Vangasena		Nt)		
Sharkaradileha – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Shikhari Ghrutam	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5	Sannipat, Vishamjwara Visharoga	Abhyantar (Internal)	Ghruta (Medicated Ghee)	Visha
Shiladi – pankam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Bruhad Nighantu Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Shirishadi lepa – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Yoga Ratnakar	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Shirishadi lepa – 3	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Vangasena	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha

Saindhwadi yog – 3	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha
Shirishadi yog	Vangasena, Yoga Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Swarasa (Juice)	Visha
Shirisharishta	Bhaishajya Ratnavali	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Arishta (Ferment-ed Decoction)	Visha
Shirishpushpa Nasyam	Bharata Bhaisajya Ratnakar	Visharoga	Nasya (Nasal Administra-tion)	Misra	Visha
Shirishpushpadi yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Bruhad Nighantu Ratnakar, Yoga Tarangini	Visharoga	Nasya (Nasal administra-tion)	Misra	Visha
Shwetpunarnaw-amul yog – 1	Gada Nigraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Somvalkadi lepa	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5, Chakradatta, Vridamadhav	Visharoga	Lepa (Ointment)	Misra	Visha
Surasadi yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 5	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Takshyorgad	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Sushruta Samhita, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha

Talnimbadi Yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2	Visharoga	Dhoop (Fumigation)	Misra	Visha
Tanduliyakam Ghrutam	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Dhanwantari Nighantu, Rasa Ratnakar, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Ghruta (Medicated Ghee)	Visha
Tanduliyakmula prayog	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 2, Yoga Ratnakar	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Misra	Visha
Vachadyaanjanam	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Anjana (Collyrium)	Misra	Visha
Vandhyakarkotaki-mula yoga	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Gada Nigraha, Yoga Ratnakar, Yoga Tarangini	Murchcha, Visharoga	Nasya (Nasal administra-tion)	Misra	Visha
Vishaladi – yoga – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Vangasena	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Churna (Powder)	Visha

Vishvajrapato Ras – 1	Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Bruhad Yog Tarangini	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha
Vishvajrapato Ras – 2	Bhaishajya Ratnavali, Bharata Bhaisajya Ratnakar Vol – 4, Dhanwantari Nighantu, Rasa Chandanshu, Rasendra – Sara Sangraha	Visharoga	Abhyantar (Internal)	Rasa	Visha

एम.डी. आयुर्वेद

द्रव्यगुण

अंतिम वर्ष

प्रथम पत्र

१) नामरुपविज्ञानम्

द्रव्याणा नामज्ञानस्यमहत्वम् वेदेषु औषधीनां नामरुपज्ञानस्य बीजम् । औषधीनां विविधनामकरणम्, तन्नाम्नां पर्यायाणां च सोपपत्तिकं वर्गीकृत च विवेचनम्

रुपज्ञानस्य प्रयोजनं, औषधीनां स्थूलाकृतिविवरणं सूक्ष्मरचनाविवरणं च । उपयुक्तयंत्रोपकरणानां परिचयः कार्यपध्दतिज्ञानं च ।

द्वितीय पत्र

२) गुणकर्म विज्ञानम्

मौलिकसिध्दांतानां रसगुणवीर्यविपाकादीनां विवेचनम्, औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च गुणकर्मज्ञानमविधिज्ञानाधारितम् ।

गुणकर्मज्ञानस्य नव्यविधीनामुपकरणयन्त्राणां च परिचयः कार्यपध्दतिज्ञानं च ।

तृतीय पत्र

३) प्रयोगविज्ञानम् औषधयोगविज्ञानं च

औषधद्रव्याणां आहारद्रव्याणां च विविधामयेषु संप्राप्तिमूलकं सयुक्तिकं प्रयोगज्ञान प्रसिध्दौषधयोगानां विवरणात्मक सयुक्तिकं च प्रयोगज्ञान, कर्मक्षेत्रनिरुपण च, द्रव्य संयोग विरोध मात्रा – अनुपानादीनां भावनां विचारः ।

चतुर्थ पत्र

४) निघण्टो : स्वरुपं विकासक्रमश्च

द्रव्यगुणवाड्मयस्येति वृत्तात्मकः परिचयः धन्वन्तरि – राजनिघण्टु प्रभृति समस्त निघण्टुग्रंथानां तेषां कर्तृणां काल – निर्धारणपुरस्सरः परिचयः

आलोच्चग्रंथा : -

१) औषधिसूक्तं सायणभाष्यसहितम् । चरकसुश्रुतवाग्मट्टादीनांउपयोगि उंशः ।

२) द्रव्यगुणविज्ञानम् - यादवजी त्रिकमजी आचार्य ।

३) द्रव्यगुणविज्ञानम् - आचार्य प्रियव्रत शर्मा ।
(Vol 1 – 5)

४) औषधगुणविज्ञानम् - पं. विश्वनाथ द्विवेदी

५) क्रियात्मक औषधपरिचयविज्ञान - पं. विश्वनाथ द्विवेदी

६) धन्वन्तरिनिघण्टु : राजनिघण्टुसहित : समस्त निघण्टु ग्रंथः।

७) शाड्ःर्गधरसंहिता

८) योगरत्नकर

९) औषधगुणधर्मशास्त्र - पं. गंगाधरशास्त्री गुणे ।

१०) द्रव्यगुण विज्ञान सम्बन्धी आधुनिका : ग्रंथाः

११) Pharmacology and Pharmaco – therapeutics by Satoskar, Bhundarkar Kale. Popular Prakashan, Mumbai

12) Remingtan's Pharmacological Sciences.

13) Pharmacological basis of therapeutics by Goodman as Gillmen.

14) Database in Ayurvedic medicinal plants. CCRAS publication vol- I to VII, Delhi.

15) Wealth of India – All Volumes. CSIR New Delhi.

एम.डी. आयुर्वेद
द्रव्यगुण विज्ञान
अंतिम वर्ष प्रात्यक्षिक

द्रव्यगुण विज्ञान प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रम :

अ) कतिपय त्रिणि द्रव्याणाम् प्रयोगज्ञाने निन्म लिखित परीक्षणम् स्वयंकृतः अपेक्षितम्

१) द्रव्यनिष्कास (EXTRACT) प्रतिद्रव्यस्य पंच प्रात्यक्षिकाणि
माध्यम १) – जल
२) – अल्कोहल
३) – ईथर
४) – कार्बन टेट्राक्लोराइड
५) – क्लोरोफॉर्म

२) रंजकद्रव्य पृथक्करण : Chromatographic separation (TLC, Paper & Column)
प्रतिद्रव्य त्रिणि प्रात्यक्षिकाणि

३) Determination of optical density / absorbancy by colorimeter and spectrophotometer (minimum three)

४) सूक्ष्मदर्शक यंत्र सहाय्येन प्रतिद्रव्यस्य मूल, काण्ड, पत्रानाम् परीक्षणम्
भावप्रकाशोल्लिखित वनस्पति द्रव्याणाम् स्थूलाकृति विवरणात्मक परिचयः तथा विभिन्न द्रव्याणां संग्रहः । (विंशति न्यूनतमम्) (Herberium)

५) एकल द्रव्याणां रुग्णालये प्रत्यक्ष आतुरोपारि प्रयोगः (न्युनतमम् विंशति आतुरपत्राणि)

६) द्रव्यसंग्रह प्रयोजने स्थानिक तथा अन्य प्रदेशे वनानां गन्तव्यम् तथा तां सर्वेक्षणात्मक अभ्यासः ।

Practical and Viva Marks distribution

1)	Experiments for Microscopic study	15
2)	Experiment for Extraction and other experiments	15
3)	Case paper	10
4)	Spotting	10
5)	Journals Herbarium + Campilation	10
6)	Viva – General Viva and dissertation viva	40
	Total -	100

DRAVYAGUNA VIJNANA

Objectives

A candidate who has successfully completed the course in M. D. (Ayurved) in Dravyaguna shall become proficient in all aspects of Dravya, and should have acquired skills and knowledge so as to opt for any of the following fields for his / her future career.

1) Teaching profession in an Ayurveda Institution, 2) Research, 3) Prayoga Vijnana (Clinical Pharmacology), 4) Ayurveda Pharmaceutical Industry.

Knowledge

* To have acquired adequate knowledge and understanding of all aspects of Dravya
* Understanding of basic sciences relevant to Dravya
* Acquired knowledge from various kind of persons / people possessing knowledge of dravya
* Knowledge of place and country of material of subject
* Should have acquired the knowledge of modern techniques adopted in identification chemical Analysis of a given drug
* Should have acquired relevant knowledge of Botany, Chemistry, Pharmacology & techniques adopted in identification, chemical analysis of given drug
* Should have the knowledge of administration of medicines in various dosage forms
* Should have acquired the knowledge of updated information about Dravyaguna
* Should know the legal application for Pharmaceuticals and also about good manufacturing practices (GMP)

Skills

The candidate shall be able to :
Identify, Recognise Dravya in all aspects
Develop Keenness of his / her sense faculties to know the Dravya
Have Dravyaas utilitarian aspect
Administer skillfully along with dosage forms of the Dravya
Apply identification methods

Attitude

- Adopts ethical principles in practice, maintains professional honesty and integrity
- Gives treatment irrespective of social status, caste, creed or religion of the patient.
- Willing to share the knowledge and clinical experience with professional colleagues.
- Willing to adopt new methods and techniques in this subject competence from time to time based on scientific research, which are in parients best interest.
- Respect patient’s rights and privileges including patient’s right to information and right to seek second opinion.
- Willing to teach under graduates

Communication Abilities

Develop communication skills in particular to explain Dravyaguna.
Should be able to communicate in simple understandable language specific to the audience.
Should be able to use media.
Should be able to utilize audio and visual aides

Course Contents of Dravyaguna Vijnaanam (Transliteration from Sanskrit)

Prathama Patra – Paper – I – Namarupa Vijnana

Dravyanam namajnanasya mahatvam vedeshu ausadhinam vividhanamakaranam, tannaamnam paryayanam cha sopapattikam vargikritam ha vivechanam. Rupajnanasya prayojanam, aushadhinam sthulakriti vivaranam suksmarachana vivaranam cha upayukta yantropakarananam, parichayah karyapaddhati jnanam cha.

Dwitheeya Patra – Paper – II – Gunakarma Vijnanam

Maulika siddhantam, rasagunaviryavipakakinam vivcchanam, ausadhadravyanam ahara dravyanam cha gunakarmajnanam vidhi vijnana adharitam. Gunakarma nanasya navya vidhinamupakarnayantram cha parichayah karya paddhati jnanam cha.

Triteeya Patra – Paper – III – Prayoga Vijnana aushada vijnanam cha

Aushada dravyanam aharadravyanam cha vividhaamayesu sampraptimulakam sayuktikam prayogajnanam Prasiddhaushadha yoganam vivaranatmakam sayuktikam cha prayoga vijnanam, karmaksetra nirupanam cha dravya samyoga virodha matra anupanadinam bhavanam vicharah.

Chaturtha Patra – Paper – IV – Nighantoh swarupam vikasakramascha:

Dravyaguna vaanmayasyativrittatmakah parichayah Dhanwantri Raja nighantu Prabhruti samasta nighantu grantanam tesham kartrunam kala – Nirdharanam purssarah parichayah.

आयुर्वेद एम्.डी. अंतिम वर्ष
रसशास्त्रम्

१) रसशास्त्रस्याधारभूत सिध्दान्ताः

रसशास्त्रस्य आधारभूत सिध्दान्ताना विवेचनम् । रसभेदाः सनिरुक्तिकाः, रस खनिजाः रसमतयः, रसशोधनं संस्काराः रसमुर्छना – जारणा च ।

महारसोपरस साधारणरस लौहीपलौह रत्नोपरत्न विषोपविष, सुधा वर्गीयाणा

द्रव्याणा परिचय – भेद – शोधन – मारण – गुण – कर्म – प्रयोगादीनां प्राच्य पाश्चात्यदिशा ज्ञानम् ।

रसशास्त्रे क्रियामाणाद्यतनशोधनकर्मणां विस्तृत ज्ञानम् ।

२) रसयोगाना निर्माणम्

रसशालानिर्माणं, तत्कर्मविभागः कर्मचारिगणाश्च रसकर्मोपयोगीनामुपकरणानां यन्क मूषांपसादिना, पारिभाषिक शब्दानां च विवेचनात्मकं ज्ञानम् । रस – सिंदूर – रसकर्पूर – मकरध्वज – मल्लचन्द्रोदयादि प्रसिध्दरसकल्पनानां निर्माणम् कज्जली – वर्पटी ।

प्रसिध्दाना विविधौषधयोगानां विवरणात्मकं संयुक्तिंक प्रयोगज्ञानम् । तेषां कार्यक्षेत्र – कार्यकरणपध्दतीनां विवेचनात्मकं ज्ञानम् ।

प्रसिध्दानां विविधौषधयोगानां विवरणात्मकं संयुक्तिंक प्रयोगज्ञानम् । तेषां कार्यक्षेत्रकार्यकरणपध्दतीनां विवेचनात्मक ज्ञानम् ।

कज्जली, हिगुलेश्वर, बृहदहिगुलेश्वर, त्रिभुवनकिर्ती, आनंदभैरव, अग्निकुमार, मृत्युंजय, इच्छाभेदी, कामदुटट्ा, पुटपक्वविषमज्वरन्तकलौह, वसंतकल्प, लक्ष्मीविलास, महालक्ष्मीविलास. चंदामृत, सूतशेखर, चंद्रकांत, चंद्रकला, जलोदरारि, ह्दयार्णव, योगेद्ररस, बृहदवातचिंतामणि, पुनर्नवामंडूर, नवायसलौह, चंद्रनदिलौह

तात्यादिलौह, सप्तामृतलौह, कस्तुरीभैरव, बृहदकस्तुरीभैरव, लघुसूतशेखर, गंधकरसायन, सुचिकाभरणरस, स्मृतिसागर, कृमिकुठार, आरोग्यवर्धिनी, राजमृगाडक, सर्वज्वरहरलौह, वानकुडान्तक, रामबाणरस, कुमारकल्याण,

गर्भपालरस, प्रतापलंकेश्वर, अगस्तीसुतराज, अग्नीतुंडी, अम्लपिन्तातकलौह, अर्शकुठार, कल्याणसुंदर, कासकुठार, कव्यादरस, ग्रहणीकपाट, वतुर्भज, चतुर्भज, नवज्वरांकुश, प्रदरान्तक, श्वासचिंतामणि, श्वासकासचिंतामणि, सर्वांगसुंदर, बोलबध्दरस, उपदेशकुमार, रसपर्पटी, स्वर्णपर्पटी, तार्मपर्पटी, वाम्रपर्पटी, लोहपर्पटी, पंचांमृतपर्पटी, विजयपर्पटी, श्वेतपर्पटी, बोलपर्पटी, रससिंदुर, समीरपन्नग, मकरध्वज, सिध्दमकरध्वज, रसकर्पुर, वातविध्वंज, हावविध्दंस, वातगजांकुश, कृमिदगरस, मुग्धरस, नागचरस, उपदंशसुर्य, स्वर्णबंग, मलसिंदुर, पंचसुत, हेमगर्भपोटटली, रस रत्नगर्भपोटटली, रेतोरोधन पोटटली

३) <u>औषध मानकीकरण विज्ञानम्</u>

विविधधौषधकल्पना शास्त्रीयविधीनां वैज्ञानिकविधीनां च मानकीकरणाज्ञानम् ।
मानकीकरणार्थ भैषज्यरसायनविज्ञानस्य तत्रत्यसिध्दान्तानांच ज्ञानम् ।

४) <u>रसशास्त्रस्य वाङ्मयः</u>

रसशास्त्रस्य विस्तृतमितिवृत्तम् । वैदिककालादारभ्यास्य विकासक्रमविवेचनम् ।
दार्शनिक पृष्ठभूमिः रसेश्वरदर्शन च । रससिदास्तेषां साहित्यम् रसशास्त्रस्य
विकासे विभिन्न समन्दायानां योगदानम् । रसद्रव्याणां कल्पनानाचेतिहासिकदृष्टया
प्रयोगज्ञानम् रसशास्त्र तत्रोपयुज्यमानानां यत्रोपकरणादीमैतिहासिकदृष्टया
विकासक्रमज्ञानम् । रसशास्त्रसन्दर्भे आनन्दकन्द ग्रंथस्य योगदानं
विवेचनात्ममध्ययनं च ।
"औषध एवं प्रसाधन अधिनियमाः"

<u>एम.डी. आयुर्वेद</u>

<u>रसशास्त्र</u>

<u>अंतिम वर्ष प्रात्याक्षिक</u>

<u>रसशास्त्र प्रात्याक्षिक अभ्यासक्रम :</u>

१) पारद शोधन विधीः सप्तकंचुकदोष निवारणार्थ शोधन प्रक्रिया तथा अष्टसंस्कारः शोधीत तथा अष्टसंस्कारित पारदस्य प्रयोगशालेय परीक्षणम्

२) महारस, उपरस, साधारण रसानाम् शोधनम् शोधितद्रव्याणाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् धान्याभ्रक निर्माणम् ।

३) धातु शोधनम्, मंडूर शोधनम्, विषोपविष शोधनम्, रत्नोपरत्न शोधनम्, शोधित द्रव्याणां प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

४) भस्मनिर्माणम् –
अभ्रक, स्वर्णमाक्षिक, शंख, शुक्ति, कपर्दिका, शृंग गोदन्ती, सुवर्ण, रौप्य, ताम्र, मंडूर, नाग, वंग, यशदानां भस्मनिर्माणम्, ताम्रभस्मम्, अमृतीकरणम्, लोहभस्म भानुपाक, स्थालीपाक, पुटपाकाणि उपरोक्त सर्व भस्मानाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

५) मौक्तिकपिष्टि, प्रवालपिष्टि, अकिकपिष्टि, जहरमोहरापिष्टि एतेषाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

६) खल्वीरस निर्माणम्–कतिपय पंचदश कल्पानाम् निर्माणम् एतेषाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

७) पर्पटीनिर्माणम् – रसर्पटी, बोलपर्पटी, ताम्रपर्पटी, पंचामृतपर्पटी, श्वेतपर्पटी एतेषाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

८) कूपीपक्व रसनिर्माणम् – रससिंदूर, सुवर्णवंग, समीरपन्नग, मकरध्वज एतेषाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम् ।

९) पोटट्लीकल्प – हेमगर्भ, लोकनाथरस, एतेषाम् प्रयोगशालेय परीक्षणम्

१०) गंधकद्रुती निर्माणम् ।

११) प्रात्यक्षिकपुस्तिकातंर्गत शत प्रात्यक्षिकानिलेखनीयानि ।

१२) देशांतर्गत त्रयाणां औषधीनिर्माण जीएमपी मान्यताप्राप्त संस्थानां अवलोकनम् अनिवार्यम् तेषां अहवालः लिखितण्यः ।

१३) औषधनिर्माणसंबंधीत एकः प्रकल्पः आवश्यकः ।

सूचना – उपरोक्त प्रयोगशालेय परीक्षणम् शब्देन प्रयोगशालेय द्रव्यस्य भौतिक तथा रासायनिक विशेष परीक्षणम् अनिवार्यरुपेण अपेक्षितम् अस्ति ।

<u>आलोच्यग्रंथाः</u> –

१. रसेन्द्र चिन्तामणि

२. रसकामधेनु

३. रसरत्न समुच्चय

४. आनन्द कन्द

५. रसार्णवे

६. योगरत्नाकर

७. भारतीय रसशास्त्र – विश्वनाथ व्दिवेदी

८. रस – भैषज्य कल्पना विज्ञान – सन्तोष खाण्डल

९. आधुनिक रसायन शास्त्रस्य ग्रंथाः

१०. रसतरंगीणी – सदानंद शर्मा

आयुर्वेद एम्.डी. अंतिम वर्ष
भैषज्यकल्पना

१) भैषज्यकल्पनाया आधारभूत सिध्दान्ताः

भैषज्यकल्पनाया : निरुक्ति, व्युत्पत्तिः विकासक्रमश्च । भैषज्यकल्पना – शास्त्ररुपी सिध्दान्तानां परिचयः । आयुर्वेदशास्त्रे भैषज्यकल्पनाशास्त्रस्योपयोगिता महत्वंच । प्राप्तिस्थान – संग्रह – संरक्षणविधीनां सम्यंक ज्ञानम्। । रसशाला निर्माण तत्कर्मविभागः कर्म रसकर्मोयोगिनामुरकणानां सम्यम् ज्ञानम् ।

२) रसशास्त्रम

भैषज्यकल्पनायाः विकासे रसशास्त्रस्य महत्वभुपयोगिता च । रसशास्त्रस्य नां परिचयः । रस – महारसोपरस – साधारणरस – लोह – रत्नोपरत्व – विषोपविषांदिनां ज्ञानम् । विविधरसयोगानां निमार्णज्ञानम् ।

प्रसिध्दानां विविधधौषधयोगानां विवरणात्मकं संयुक्तिकं प्रयोगज्ञानम ।
तेषां कार्य क्षेत्रकार्यकरणपध्द्तीना विवेचनात्मकं ज्ञानम् ।

चंद्रप्रभावटी, योगराजगुग्गुळ, कैशोरगुग्गुळ, त्रिफळागुग्गुळ, सिंहनाद, गुग्गुळ, आभा गुग्गुळ, स्वांयभौव गुग्गुळ, संजीवनी वटी, एलदिवटी, लवंगादिवटी, शंखवटी, रसोनवटी, गंधकवटी, सप्तशालीवटी, रजःप्रवर्तनीवटी, वृष्टावटी, चित्रकादिवटी, खादिरादिवटी, व्योपदिवटी, हिंग्वादिवटी, ब्राम्हीवटी, सितोपलादिचूर्ण, तालिसादिचूर्ण, हिग्वाष्टक चूर्ण, लवणभास्कर, समुद्रादी, गंगाधर, पंचसकार, त्रिकटु, त्रिफला, अजमोदादी, गंधर्वहरितकी, अगस्तहरितकी, चातुर्भुत, बालचातुर्भद्रचुर्ण, कैश्वानरचुर्ण, सारस्वतचूर्ण, सुदर्शनचूर्ण, पुष्पानुगचूर्ण, दशमुलक्वाथ, षडंगपानीय, च्यवनप्राश, वासावलेह, कुष्माण्डावलेह, व्याधिहरितकी, कुटजावलेह, नारिकेलखंड, हरिद्राखंड, सौभाग्यशुंठीपाक, मुशलीपाक, महानारायणतेल, महामाषतेल, बलातेल, भुषकादीतेल, इरिमेदादीतेल, षंडबिंदु तेल, अणुतेल, पंचेद्रियवर्धन तेल, भृंगराजतेल, चंदनवलालक्षदि तेल, अपामार्गक्षार तेल, जात्यदितेल, सैधवादितेल, बृहदसैधवदि तेल, पंचगुणी तेल, भल्लातक तेल, रोपणतेल, शोधनतेल, जात्यदिघृत, क्षीरष्टपलघृत, त्रिफलाघृत, शतावरीघृत, दशमुलघृत, ब्राम्हीघृत, पंचतिक्तचकघृत

द्राक्षारिष्ट, दशमुलारिष्ट, स्वारस्वतारिष्ट, कुमार्यासव, कनकासव, पिप्पल्यासव, विंडगांरिष्ट, पुनर्नवासन, आशोकरिष्ट, अर्जूनारिष्ट, चंदनासव, उशिरासव, अष्टशतारिष्ट, पिडासव, तकारिष्ट, पिष्छांबस्ति, आस्थपना बस्ति, अनुवासन बस्ति, चंद्रोदयवर्ति, फलवर्ति, निशादिनेत्रबिंदू, दंशागलेप

३) भैषज्य निर्माणऔषधमानकीकरणंच

भैषज्य निर्माणआधुनिकयंत्रोपकरणादीनां प्रयोगज्ञानम् । यन्त्र – मूषा – परादीन परिज्ञानम् । भैषज्यकल्पना शास्त्रे रसशास्त्रे च प्रयुक्तानापारिभाषिकशब्दानां विशेष ज्ञानम् । प्रसिध्दौषधयोगनां । विवरणात्मकं सयुक्तिकं प्रयोगज्ञानम् । तेषां कार्य सत्रकार्यतीनां विवेचनात्मकं ज्ञानम् । भैषज्यकल्पनाविषये क्रियमाणनांमद्यतनशोधनकर्मणा विस्तृत शास्त्रीय वैज्ञानिकविधीनां च मानकीकरणस्वज्ञानम् । मानकीकरणार्थ भैषज्यरसायनविज्ञानस्य तयस्थ सिध्दान्तानांच परिज्ञानम् । शासन व्दारा निमिर्तीनां विविधअधिनियमांनां परिशीलनम् ।

४) भैषज्यकल्पनायाः वाङ्मयस्येतिहासः

भैषज्यकल्पनाशास्त्रस्य वैदिककाला दिरम्भ विकासक्रमपुरस्परं विस्तृतमितीवृत्त भैषज्यकल्पनायाः साहित्यामाचार्वाश्च । रसशालास्तया तंत्र प्रभुज्यमानानां विविध ऐतिहासिकदृष्ट्या विकासक्रम ज्ञानम् ।

भैषज्य कल्पनायाः प्रात्यक्षिक अभ्यासक्रमः

१. पंचविध कषायकल्पनायाम् निमार्णम तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
२. क्षीरपाक निमार्णम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
३. पानक, मंथ षडंगोदक, तंडुलोदक, निमार्णम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
४. घन, अवलेह, खंडपाक, तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
५. स्नेहपाकः – घृत, तैलनाम् निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
६. भल्लातक तैलपातनम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
७. लाक्षारस, प्रमथ्या निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
८. स्नेहमूर्च्छना विधिः तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
९. आसवारिष्ट निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
   अन्य संधानकल्पना निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१०. गुग्गुलशोधनम्, गुग्गुलकल्पनिर्माणम्त तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
११. गुटिका निर्माणविधी (प्राचीन तथा अर्वाचीन) तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१२. चूर्ण निर्माणम्तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
   लवण, मषीकल्प निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१३. लेप, मलहर, उपनाह निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
   EMULSION निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१४. क्षारनिर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१५. वस्तिद्रव्य निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१६. नेत्रबिंदू निर्माणम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्
१७. गुग्गुल, हिंगु, अहिफेनम्, धत्तुरबीज, वत्सनाभ, कुपिलु, गुंजा, जयपालस्य शोधनम् तथा प्रयोगशालेय परिक्षणम्

प्रात्यपुस्तिकांतर्गत शत प्रात्यक्षिकानिलिखत् ।

त्रयाणां औषधीनिर्माण G.M.P. मान्यता प्राप्त संस्थाना अवलोकन अनिवार्यः । (देशांतर्गत) तेषां अहवालः प्रस्तुतयेत औषधनिर्माण संबंधित एकाः प्रकल्पः निर्माणावश्यक

आलोच्यग्रंथाः -

१) चरक - सुश्रुत - वाग्भटा्दीनामुपयोगिनों शाः
२) शांड्र्गधरसंहिता उपयोगी अंश
३) भैषज्यरत्ननवली
४) क्रियात्मकऔषधी परिचय विज्ञान
५) प्रत्यक्ष औषधी निमार्ण - पं. विश्वनाथ द्विवेदी
६) द्रव्यगुण विज्ञान परिभाषाखण्ड - यादव जी
७) विभिन्न अधिनियम - यादव जी
८) रस - भैषज्यकल्पनाविज्ञान - संतोष खाण्डल
९) आधुनिक भैषज्य रसायन शास्त्रय ग्रंथाः

महाराष्ट्र आरोग्य विज्ञान विद्यापीठ, नाशिक
पदव्युत्तर पदवी (अंतिम परीक्षा) अभ्यासक्रम
स्वस्थवृत्त
प्रथमं प्रश्नपत्रम्
वैयक्तिकं स्वस्थवृत्तं च

- व्यक्तिगतं स्वास्थ्यं – प्राचीनार्वाचीनमतेन विश्वस्वास्थ्य – संगठनेन च स्वीकृता स्वास्थस्य परिभाषा । विभिन्न शास्त्रेषु प्रतिपादितानि स्वास्थ्यलक्षणानि ।
- आयुर्वेदीय स्वस्थवृत्त प्रयोजनं महत्वं च ।

दिनचर्यायाः रात्रिचर्यायाः ऋतुचर्यायाः विस्तृतविवेचनम् तथा तदंतर्गताः । उपक्रमाः । त्रयोपस्तम्भवर्णनम् । तस्यांतर्गतानां आहार – निद्रा – ब्रह्मचर्याणां विवेचनम्

धारणीयाधारणीयाः वेगाः तेषां रोगानुत्पादकत्व् च ।

सद्वृतम् आचाररसायनम् च ।

आहारविचारः तस्य पाचभौतिकत्वं च , आहारविधिशेषायतनानि, आहारद्रव्याणि, विविधाहारद्रव्याणां शाकाहारमांसाहारयोः गुणावगुणाः । मात्राविचारः, कालविच. ार विषमभोजनजन्या व्याधयश्च ।

निन्दितानिन्दिताः पुरुषाः ।

पोषणं कुपोषणं तज्जन्या व्याधयश्च । पोषणविषयक राष्ट्रीयकार्यक्रमः । तस्य शासकीयाः सामाजिकाः उपलब्धयः परिणामश्च ।

वैद्यकीयं समाजविज्ञानम् तस्य व्यक्तिकेन्द्रित्वं च । मानवीयं मनः स्वास्थ्यम् ।

जनुकीयानि स्वास्थ्यतत्वानि जनुकीय – व्याधयः तत्सम्बन्धितः परामर्शश्च ।

द्वितीय प्रश्नपत्रम्

रोगानुत्पादनीयं सामाजिकं च स्वस्थवृत्तम् ।

सामाजिक – स्वास्थ्यस्य परिचयः इतिहासः उत्क्रान्तिक्रमः च । प्राथमिक – स्वास्थ्यसेवायाः संकल्पनाः । "सर्वेषां कृते आरोग्यं" तत्वम् ।

राष्ट्रीय – स्वास्थ्य – कार्यक्रमाः ।

व्याधिप्रतिबन्धकात्मकानि तत्वानि ।

आंतरराष्ट्रीय – स्वास्थ्यवर्णनम् ।

स्वास्थ्यशिक्षा, स्वास्थ्यविषयकम् अर्थशास्त्रम् ।

सामाजिक – स्वास्थस्य – विधिनियमाः ।

सामाजिक – स्वास्थक्षेत्रे प्रबन्धननियोजनयोः तत्वानि ।

सामाजिक – स्वस्थ्यवृत्ते भूमे वायोः जलस्य प्रकाशस्य देशस्य निवासस्थानस्य (वास्. तुरचनायाः) च महत्वम् । एतेषां गुणाः दोषाः । प्राकृतं – वैकृत च स्वरुपम् एतेषां दोष – विकृतिनिवारणोपायाः ।

भूमेः महत्वं शोधन च । निवासयोग्यायोग्य – भूमिः गृहाणि च । जलस्य महत्वं प्रा. प्ति – प्रकारा शुध्दिप्रकारः परीक्षणाविधयः सेवनविधश्च । वायोर्महत्वम, गुणाः संगठनं शुध्दिप्रकारः । प्राकृतं वैकृत च प्रवीजनम् विविधानि अपद्रव्याणि । नगरेषु ग्रामेषु चापद्रव्यनिवारणव्यवस्था । सार्वजनिक शौचस्थानव्यवस्था, शवविनाशव्यवस्थायाम् अग्निदाहः भूमिस्थापनं विद्युद्दाहो शांतिस्तम्भो वा ।

औद्योगिक संस्थाने स्वास्थ्यरक्षणोपायाः । व्यवसायजन्य व्याधयः तेषां निवारणोपायश्च ।

विद्यालयादि सार्वजनिकस्थानानां भवनं, तत्र वायोः प्रकाशस्य च व्यवस्था आसनं चं । क्रीडास्थलम ।

परिवारकल्याणयोजनायाः आवश्यकता तदंतर्गताः उपायाः, उपयोगिता वैयक्तिक सार्वजनिकस्वास्थ्योपरि तस्याः प्रभावः । मातृशिशुकल्याणकेन्द्रानि । शालेयं स्वास्थ्यम् । वार्धक्ये स्वास्थ्यम् । विकलांगानां स्वास्थ्यम् ।

तृतीय प्रश्नपत्रम्

औपसर्गिकरोगप्रतिरोधः ।

- विविधाः संक्रामकरोगाः सद्यःकालानुसारेण प्रादुर्भूताः सांसर्गिकाः व्याधयः । जनदोद्ध्वंसकराश्च भावाः, तेषां सम्यग्ज्ञानं निवारणोपायः विसंक्रमणविधयश्च ।
- जीवाणुविज्ञानम्, जीवाणु – अनुषंगेन व्याधिसम्प्राप्तिज्ञानं च ।
- प्रयोगशालेयानि परीक्षणानि, अन्य व्याधिनिश्चितिकराणि च तन्त्राणि ।
- व्याधिक्षमत्वं तस्य प्रकाराश्च ।
- कुप्रसंगजाः विविधाः रोगाः ।
- औपसर्गिकाः अनौपसर्गिकाश्च व्याधयः ।
- लसीकरणविषयकं सम्यग्ज्ञानं, तस्मिन् विषये उपयुक्तानि च द्रव्याणि ।
- चिकित्सालयभवनस्य वास्तुरचना तत्र व्याधिप्रतिरोधेषु प्रकाशादिव्यवस्थायाः भ. ूमिका च ।
- स्वास्थ्यप्रशासनस्य ज्ञानं, तस्मिन् नियमोपनियमानां च ज्ञानम् ।
- स्वास्थ्याविषयकसांख्यिकीज्ञानम् । जैवसांखिक्याः रोगनिरोधशास्त्रे महत्वम् । जनसंख्याशास्त्रस्य परिचयः ।
- पर्यावरणस्य राष्ट्रीयं सामाजिकं च महत्वं, संरक्षणोपाया, संहितोक्तः पर्यावरण. सिध्दान्तः । भूजलवाय्वादीनां प्रदूषणं तन्निवारणोपायाश्च ।
- मानवीय पर्यावरणम् – पर्यावरणीयं स्वास्थ्यं स्वच्छता च । वैद्यकीयाः प्रतिबन्धनोपयाः ।
- आधुनिकमतेन जनपदोद्ध्वंस (Epidemiology) विचारः ।
- असांसर्गिकाः व्याधयः तेषां निवारण च ।

चतुर्थ प्रश्नपत्रम्

योगः निसर्गोपचारश्च ।

योगस्य ऐतिह्याव्युत्पत्तिनिरुक्तिपरिभाषाप्रयोजनज्ञानसहितः सामान्यपरिचयः ।

आयुर्वेदे योगप्रतिपादनम् ।

योगव्दारा स्वास्थ्यसाधनम् (व्याधिप्रतिबंधनसहितम्)

योगस्य अष्टाड्.गानि तेषां ज्ञानं च । सप्ताड्.गयोगः तज्ज्ञानम् च ।

प्रमुखानाम् आसनानां प्रयोगविधयः ।

षट्कर्मविवेचनम् ।

योगस्य स्वास्थ्यसम्बन्धिताः उपयोगिनः अंशाः । योगसिध्दिकराः योगप्रतिबन्धकाश्च भावाः ।

निसर्गोपचारस्यः प्रयोजनमहत्वपुरस्परः परिचयः ।

प्राकृतिकचिकित्सायां जलप्रयोगः महत्वं च । पादप्रक्षालनबस्तिकटिस्नानावगाहनादीनां महत्वं जलपट्टिकानां प्रयोगश्च ।

बाष्पस्नानम् मृत्तिकाप्रयोगस्य महत्वं प्रयोगविधयश्च ।

सूर्यप्रकाशस्य आतपस्नानस्य च महत्वं प्रयोगविधिश्च । सूर्यरश्मिचिकित्सावर्णनम्

वायु एवं आकाशचिकित्सा प्रयोगविधयश्च ।

आलोच्चग्रंथाः ।

१) बृहत्रयी – लघुत्रयीणां सम्बध्दांशाः ।
२) हठयोगप्रदीपिका
३) पांतजलयोगप्रदीप
४) योगवासिष्ठ
५) घेरंडसंहिता
६) स्वस्थवृत्तसमुच्चयः – वैद्य पं. राजेश्वरदत्त शास्त्री
७) स्वास्थविज्ञान – डॉ. भा.गो. घाणेकर
८) योग और आयुर्वेद – आचार्य राजकुमार जैन
९) प्राकृतिक चिकित्सा – केदारनाथ गुप्त
१०) स्वस्थवृत्तविज्ञान – रामहर्ष सिंह
11) Preventive and social Medicine – Park
12) Preventive and social Medicine – Bedi
13) Preventive and social Medicine – Kulkarni
14) Preventive and social Medicine – Mahajan.

स्वस्थवृत्तविभागे अभिप्रेताः क्रियाकलापाः ।

१) अध्ययनकार्यम् –

अ) पदवीपूर्वम् अध्यापनम् – कक्षायाम् अध्यापनम्
- यौगिकानि प्रात्यक्षिकानि
- पथ्यापथ्यपत्रक – गर्भिणीपरिचर्या – बालकवृध्दिक्रम – लसीकरण सहितानि स्वास्थ्यपत्रकाणि
- प्रात्यक्षिकपुस्तिकालेखनसंबंधितं मार्गदर्शनम् ।

ब) पदव्युत्तरम् अध्ययनम् – कक्षायाम् अध्ययनम्
- यौगिकानि प्रात्यक्षिकानि
- चर्चासत्राणि (न्यूनतम ३)
- साहित्यावलोकनं संहितावाचनं च
- निबन्धप्रस्तुतिकरणानि (न्यूनतम ३)
- प्रबन्धसम्बंधितं कार्यम् ।
- अतिथी व्याख्यान आयोजनानि (न्यूनतम ६)
- रुग्णालये रुग्णानां कृते प्रत्यक्ष – परीक्षणम् योग मार्गदर्शनम् तथा निसर्गोपचारसहितः पथ्यापथ्य परामर्शश्च

२) क्षेत्रकार्यम् – अभ्यासक्रमानुसारेण पदवीपूर्वविद्यार्थिनाम् शैक्षणिसंचरणम् (Educational Visit)

३) प्रशिक्षणकार्यम् – राष्ट्रीय – आरोग्य – कार्यक्रमसंहितं कुटुंबकल्याणस्य लसीकरणस्य च प्रात्याक्षिक ज्ञानम् । (लसीकरणकार्यक्रमेषु सहभागः दिनमहात्म्यं च ।)

४) <u>प्रात्यक्षिककार्यम्</u> –

अ) पत्रकाणि – १) असांसर्गिकव्याधयः – न्यूनतम १०

२) सांसर्गिकव्याधयः – न्यूनतम १०

३) योगसंबंधितानि रुग्णपत्रकाणि – न्यूनतम १०

४) गर्भिणीपरिचर्या माताबालसंगोपन – न्यूनतम १० कार्यक्रमांतर्गतानि पत्रकाणि

५) लसीकरण पत्रकाणि – न्यूनतम १०

६) कुपोषण विषयकानि परीक्षण – पत्राणि – न्यूनतम १०

ब) छात्राणां स्वास्थ्यपरीक्षा प्रबन्धः

५) <u>त्रैमासिकं कार्यावलोकन</u> – प्रस्तुति (Dissertation Review)

PG Syllabus   Final M. D.

रोगविज्ञान विकृतिविज्ञान (अंतिम वर्ष – एम्. डी.)

Paper I

दोष दुष्यादी विज्ञानम्

१०० गुण
वेळ – ३ तास

मुद्दयांचे स्वरुप – १) विकृती स्वष्ट करणारे मुद्ये
२) दोष – दुष्य यांची विकृती
३) स्त्रोतोवर्णन व विकृतीची माहीती

- दोषाणां क्षयवृध्दी प्रकोप हेतवाः लक्षणानी च् । धातुपधातुमलानां दुष्यत्वामतेषां क्षयवृध्दी प्रकोपहेतवः लक्षणानी च् । दोषदुष्यादीनाम क्षयाक्षयीभावः संबंध दोष – दुष्यादीनामाशयापकर्ष विलोम गती विमार्गगमन अनुबंधानुबन्धत्वं प्राकृत वैकृत गती, सप्रत्यनिक – निष्प्रत्यनिकत्वं च । त्रयोरोगमार्गाः मार्गगतरोगाः इन्द्रियप्रदोषजः विकाराः धातुप्रदोषजः विकाराः उपधातु प्रदोषज विकाराः गलप्रदोषज विकाराः सामान्य नानात्मज विकाराः दोषादीनी कोष्ठात् शाखादीगमनं शाखा यश्च कोष्ठाभी गमनम् । दोषाणां प्रथक – संसृष्ट सन्निपात भेदाः लीनस्तंभीताः दोषास्तेंषा विकृतयश्च ।
- स्त्रोतोदुष्टीः दुष्टीलक्षणं विध्दलक्षणं हेतवश्च प्रकृती – विकृती ज्ञान पुरस्सर स्त्रोतोविज्ञानम् – स्त्रोतसां रचना प्रकाशः भेदा क्रिया शरीरं ।
- किं नाम आमः ? कधं च तज्जायते ? दोषदुष्यानां – साम – निराम – पच्चमानादय अवस्था ।
- व्याधीविज्ञानम् । व्याधिस्य व्याख्याः तस्य प्रकाराः । आदी । – व्याध्येः अवस्था विशेषः आमः पक्वादी निरुपणम् ।
- धात्वावयवाः कोषाणुनिर्माणं रोगोत्पादने स्वास्थसंरक्षण च महत्वम् ।

Paper II

रोगी रोग परीक्षा विज्ञानम् ।

१०० गुण
वेळ - ३ तास

मुद्दयांचे स्वरुप - १) निदानपंचक
२) विविध परीक्षा पध्दती
३) क्रियाकाल, अरिष्ट उपद्रव ज्ञानम्
४) प्रयोगशालेय परिक्षणानी

मुद्दे -

- भेदोपभेदसहीत निदान पंचकम् संख्याविकल्पादी विशिष्ट भेद पुरस्सरः संप्राप्ती ज्ञानम् संप्राप्ती घटकाः दोष दुष्य संमुर्च्छना षडक्रीयाकालः चयप्रकोप प्रथमाः हेतुलक्षणयोः संप्राप्तीलक्षणयोश्च सम्बन्धः ।
- विभिन्न पध्दतीषु रोगी - रोग परिक्षाक्रमस्यैतिहासं तद् वैशिष्टयं च व्दिवीध, त्रिवीध चतुर्विध, पंचविध, षडविध, अष्टविध, दशविध, व्दादशविधाश्च रोगी - रोग परिक्षाविधायः
- स्त्रोतीपरिक्षा, षडंग परिक्षा, आवयवीक परिक्षा, साध्यासाध्यता परिक्षणं विशीष्ट ज्ञान सहीतम् ।
- अरिष्ट विज्ञानमुपद्रवज्ञान संहीतम् ।
- दोषदुष्य संबंधीतानी विभिन्न विकृती विज्ञानिय - प्रयोगशालेय परिक्षणानी, आयुर्वेदीय दृष्टीकोनेन च तेषांसामंजस्य च् ।

Paper III

विशिष्ट संप्राप्ती विज्ञानम् ।

गुण – १००
वेळ – ३ तास

चरकोक्तानां रोगाणां विशिष्ट सम्प्राप्ति निर्माण प्रक्रिया सामान्य प्रक्रियाच ।

मुदयांचे स्वरुप – १) व्याधी विनिश्चय
२) व्याधी निदानपंचक
३) संप्राप्ती – व्याधी निर्माण प्रक्रीया

व्याधी विज्ञानम् –

१) प्राणवहस्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्या सर्व व्याधीकीय उदा. श्वास, कास, हद्रोग, हिक्का, राजयक्ष्मा, इत्यादी.
२) उदकवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. तृष्णा, अतिसार, प्रवाहीका शोध, उदर, विसुचिका इ.
३) अन्नवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. च्छर्दी, अजीर्ण, आम्लपित्त, कृमी, शुळ इ.
४) रसवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. ज्वर, पांडु, आमवत इ.
५) रक्तवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा.रक्तपित्त, कामला, वातरक्त, फिरंग उपदंश कुळ.
६) मांसवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. अधिमांस, मांसार्बुद, ग्रंथी, चर्मकीळ इ.
७) मेदोवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. प्रमेह इ.
८) अस्थीवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. संधीगत वात इ.
९) मज्जावह स्त्रोतोगत (वातनाडीवह) व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. आवृतवात, अक्षेपक, अर्दित, गृध्रसी, पक्षवध इ.
१०) शुक्रवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. लैब्य, अनापत्यता इ.
११) मनोवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. मुर्च्छा, सन्यास, अपस्मार, उन्माद, अतत्वाभिनिवेश इ,
१२) पुरिषवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. मलावष्टंभ
१३) स्वेदवहस्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय उदा. मुत्रकृच्छ, मुत्राघात, अश्मरी इ.
१४) स्वेदवह स्त्रोतोगत व्याधी अवस्थायाम् एवं तस्य सर्व व्याधीकीय प्रयोगशालेय परीक्षणं च ।

Paper IV

विकृति विज्ञानसहितं जीवाणुविज्ञानम्

गुण – १००

मुदयांचे स्वरुप –

1) नव्यपरिक्षणपध्दती (Modern Science) नुसार व्याधींचे ज्ञान
2) कृमी (Parasites), जीवाणु (Bacteria) विषाणु (Virus) विज्ञान
3) कवकविज्ञान (Mycology)
4) Histo Pathology slides, Specimen
5) Modern Diagnostic Techniques : 1) MRI
   2) C.T. Scan
   3)Sonography
   4) ECG
   5) EEG
   6) X Ray etc.

- नव्यपरिक्षणविधीनां सम्यक् ज्ञान सहित सामान्य विशेष चातुरवृत्तपत्रकं परिक्षाक्रमे तस्य महत्वं च ।
- कृमिविज्ञापम्, जीवाणु विज्ञानम्, विषाणुविज्ञानम् कवक विज्ञानम् ।
- व्याधिक्षमत्वं तत्सन्दर्भे ओजो विज्ञानं च ।
- सात्म्थासात्म्यविज्ञानम् जनपदोध्वंस विज्ञानम् प्रायोगिक विकृतिविज्ञानम्, प्रायोगिक सूक्ष्म जीव विज्ञानसहितं जैवरसायन विज्ञानम् ।
- अन्य पध्दतीषु रोगविज्ञानम् सिध्दान्तानां परिचयः वैशिष्टयं च ।
- विभिन्न यंत्रशस्त्रानां परिचया, तेषां उपयोगित्वं ।

Planner

<table>
<tr><th>Year</th><th>Programme For M.D. Students
(Rogvidnyan)</th><th>During 2 years (Academic)
2nd & 3rd year M.D.</th></tr>
<tr><td>1st Year M.D.</td><td>1) Synopsis

2) Laboratory duties – housepost - 2Post (6 month duration each)

3) Participation in U.G. Teaching programme.

4) Guest lecturers.

5) Seminors

6) Group discussion.</td><td rowspan="3">1) Journal … 36 cases

2) Practical Journal 20 practicals including special Tests of -

e.g.
1) Hematology
2) Biochemistry
3) Serology
4) H.I.V.
etc.

(Details of Journal will be given after words)

3) 3 Paper presentations in contevances / seminars (National & International)

4)</td></tr>
<tr><td>II Year M.D.</td><td>1) Hospital Duties +
a) Participation in U.G. Teaching Programme
b) Guest lecturers
c) Seminars
d) Group discussion</td></tr>
<tr><td>III Year M.D.</td><td>1) Thesis work…… Pre- M.D. seminar on Thesis

2) Study Tour
(1) (to diff. institutes i.e. Pathological, Virology & Hospitals, Research centres.)
(2)

3) Social Approach Paricipation in social activities eg. Aid in Natural calamitis etc.
medical work at rural & undeveloped areas.</td></tr>
</table>

रोगविज्ञान – विकृतिविज्ञान

Final M.D.

प्रात्यक्षिक परिक्षा

Marks 100

1) Long Case - 1	Bed side Viva in word	20
2) Short Case - 1	Bed side Viva in word	10
3) Laboratory Practical - 1	side Viva in Lab	20
4) Table oral + Journals, Practical Book (10 + 10)		20
5) Theis Viva – arranged Separatly		30

आलोच्य ग्रंथाः -

१) चरक संहिता – सूत्र – निरान – निमाण – इंद्रिय स्थानाने
२) सुश्रुत संहिताया सम्बन्धांशाः, अष्टांग हृदय / अष्टांग संग्रहयो सम्बंधाशाः ।
३) माधवनिदान मधुदोष व्याख्या संहितम् ।
४) आयुर्वेदीय व्याधिविज्ञान – यादवजी त्रिकमजी आचार्य
५) रोगीपरिक्षा विधि – प्रियवत् शर्मा
६) अभिनव विकृति विज्ञान – रघुवीर प्रसाद त्रिवेदी
७) व्याधिविनिश्चय भाग १, भाग २ – राजवाडे, आठवले
८) Principles of Internal Medicine & Harrison
९) Devidsons Principles and Practice of Medicine
१०) Text Book of Pathology - Boyol ,
११) Bacteriology - NC Day , KC Day
१२) Text Book of Pathology – Narsh Mohan
१३) Hatchinson's Clinical methods
14) Physical diagnosis – A.F. Golwala , R.J.Wakil

एम.डी (आयुर्वेद) (अंतिम वर्ष)
स्नातकोत्तर पाठ्यक्रम
पंचकर्म

१. प्रथम पत्रम्   सिध्दान्ताः पंचकर्माणि च

कायाचिकित्सायाः सिध्दान्तानां परिज्ञानम् । चिकित्साभेदाः पंचकर्माणां परिचयात्मको इतिहासः । इतरचिकित्सापध्दतीसु शास्त्रेषु च शोधनिरुपणम् । षड्विधद्विविधोपक्रमाः । पंचकर्माः चिकितसायां संशोधने च तेषा महत्वदुपयोगिता च । संशोधनीया पुरुषाः रोगाश्च । संशोधनस्य फलम् । संशोधने प्रकृत्यादि विचारः स्वास्थ संरक्षणार्थ पंचकर्मोपयोगिता त्रिविध्कर्ण – पूर्वकम् प्रधानकर्म पश्चात्कर्म । शोधने पूर्वकर्माणोः महत्वम् । स्नेहनस्य ष्ड्विधोपक्रमे महत्वम् । शमनार्थ शोधनार्थ चाम्यन्तर स्नेह विधिः । वाडय्स्नेह – प्रकारास्तेषां संम्क परिज्ञानम्। । स्नेहकर्मणः प्राधान्यं कार्मुकत्वं फलवुतिश्च ।

स्वेदन कर्मणः सुविस्तृतं सम्यक् परिज्ञानम् यथोक्तं चरकादिषु संहिताग्रंथेषु । स्वदनोपयोगि द्रव्याणां सम्यमज्ञानम्, स्वेदनयंत्रोपकरणानां सम्यगानम् । स्वेदनस्य पूर्वकर्मपश्चात् कर्मणीश्चा परिज्ञानसहितमतुसरणम् । स्वेदनकर्मप्रयोगकाले आहार विहारः परिहारश्च ।

रोगानुसारं स्नेहस्येदयोः वैशिष्टेन प्रयोगः । स्नेहस्वेदापचारजानां व्यपादांसिध्दि स्नेह प्रयोगानत्तरं रोगिणां लाक्षणिकं यांत्रिकं च परीक्षणम् ।
संहितासंग्रहग्रथानां संम्बन्धाध्यायानां टी । सहितं विशेषाच्ययनम् ।

२. द्वितिय पत्रम्   वमन – विरेचन विवेचनम्

वमनविरेचयोः सुविस्तृतं सम्यक् परिज्ञानत् यथा प्रतिमादिता चरकाधि ग्रंथेषुः वमनस्य निरुवितेः व्युत्पत्तिः परिभाषा महत्वनुपयोगिता च । वमन – वमनोपम द्रव्याणां संम्यक् ज्ञानं,

३. तृतीय पत्रम्   वस्तिनस्य कर्म विवेचनम्

वस्ति कर्मणां विस्तृतं सम्वक्परिज्ञानं यथाप्रतिपादतं चरका दिषुग्रंथेषु । चरकसंहिताया सिध्दिस्थानस्य टीकासंहितं विशेषाध्ययनम् । विविध वातविकारेषु वस्तेः कार्मुकत्वमुपयोगिता महत्वं च । वस्तिभेदाः, वस्तिदानविधिः, विविधवस्तिनां निर्माणविध्स्तिेषुप्रयुज्यमानां द्रव्याण मात्राज्ञानसहिंतसम्यज्ञानम् । वस्तियंत्रोपकरणानां सम्यकग्ज्ञानम् । वस्तेः सम्यगतिहीनयोगलक्षणानि वस्तिव्यापदस्तासा सिध्दिश्च । उत्तरंवस्तिवैशिटयविचारः । मुत्रमार्गापत्यमार्गानुसारंमुत्तवस्तिप्रयोगविधिः प्रयुज्यमानप्रव्योपकरणानां सम्यग्ज्ञानम् ।

नस्यविचार वाताशारीरविचारश्च । नस्यकर्मणः महत्वमुपयोगिता च । चरकादि ग्रंथानुसारिनस्यकर्मणः सुविस्तृतं सम्यक्परिग्ज्ञानम् नस्य भेदाः, नस्यकर्मणि प्रयुज्यमानद्रव्याणां यंत्रो णां च सम्यक् परिज्ञानम् । रस्यस्य सम्यगतिहीनयोगलक्षणानि अपयप्रतिकारश्च । नस्य प्रयोग कृत्यादि विचारः, नस्यप्रयोगकालिक पश्चात्कालिकश्च पथ्यापथ्यविचारः । धुम्रपानविचारः, सम्यगतिहीनलक्षणानि ।

४. चतुर्थपत्रम – संशोधनांग भूतेतरकर्म विवेचनम् (तद् शोधनांगभूतेतर कर्म विवेचनम्)

रक्तमोक्षणविचारः । तस्य परिभाषां महत्वमुपयोगिता च । रक्तमोक्षणस्यं प्रकाराः प्रयोगविधिपरिज्ञानम् । योग्यायोग्याश्च । रक्तमोक्षणस्य साधनभुतानिश्रृंगावलोंकालाबुनि । दोषानुसारं तेषा प्रयोगज्ञानम् । जलोकाववरणम् । जलोकासंग्रह – संरक्षणावचरण ज्ञानम् । रक्तमोक्षणेस्यविधिनां परिज्ञानम् । सुश्रुतसंहितायाः रक्तमोक्षणसम्बन्धि अध्यायानां टीकासहितं विशेषाध्ययनम् ।

व्यायामोपचारः (फिजियोथेरेपी)
व्यायामोपचार परिचयः तस्य सामान्यसिध्दान्तसहितः क्रियाशारिर – विचारः । व्यायामोपचारे विविधयंत्रोपकरणां सम्यक्परिज्ञानम् । आयुर्वेदसिध्दान्तानुसारं विविध रोगेषु तेषां प्रयोगः निषेधश्च । निम्नविधीनां सामान्य परिचयः – पराश्चमोपचार, अल्ट्रासोनोथेरेपी, चुम्बकतरंगोपचार, मैग्नेटथेरेपी, तान्त्रिकोद्वेगोपचार, नर्वकण्डक्शन थेरेपी, वितारोपचार, डायथेरेपी, उत्तरंगोपचार, लेजरथेरेपी, परानीललोहित किरणोपचार, अल्ट्राबायोलेट थेरेपी ।

संदर्भग्रंथ –

१) चरकसंहितासुश्रुतसंहिता अष्टांगहृदयाष्टांगसंग्रहादीनां सम्वदाध्यायाः
२) पंचकर्म – हरिदास श्रीधर कस्तुरे
३) आयुर्वेदिय पंचकर्म चिकित्सा – डॉ. मुकुंदिलाल द्विवेदी
४) पंचकर्म विज्ञान – शिवकुमार व्यास
५) केरळीय पंचकर्म विज्ञान – टी. एल. देवराज
६) पंचकर्म थेरेपी – डॉ. रामहर्ष सिंह

एम्.डी. आयुर्वेद अंतिम वर्ष
पंचकर्म

Practical Examination
Practical, Viva-Voce & Oral

1. One Long Case	-	30	40 Minites
2. Practical of one of the Purvakarma Pradhankarma or Upakalpana	-	20	20 Minites
3. Dissertation Presentation Which Viva	-	20	
4. Instruments, & Equipments	-	10	
5. Oral – Viva + Assesment of the daily diery mentined	-	20	
		100	

शल्यतन्त्रम्

Ayurved Dhanwantri (M. S. – Ayurveda) – Shalya Tantra Samanya

प्रश्नपत्र क्रमांक १

(शल्यतन्त्रम् ।। सिध्दान्ताः ।।)

शल्यतन्त्रस्य निरुक्ति, शल्यतन्त्रस्य परिभाषा, शल्यतन्त्रस्य आयुर्वेदे प्राधान्यम्, तस्यैतिहासिकोत्कर्षापकर्षाम्, शल्यतंत्रस्य प्राचीनसंहिताः – आचार्यश्च – सुश्रुत टिकाकारः, नवशल्यतन्त्रपरिचयः इतिहासः ।

सुश्रुतमतेन पांचभौतिकत्वम् – दोषधातुमलविवेकः – स्त्रोतोविचारः – सर्वस्त्रोतः परीक्षणम् – कोष्ठविचाराः – षट्क्रियाकालश्च । रक्तस्य वैशिष्टयं – तस्य चतुर्थदोषत्वं प्रतिपादनं च यूनानीमतसमीक्षणपुरःस्यरम् । शल्यतन्त्रे मर्माणां महत्वं परीक्षणं च । शल्यतन्त्रोपदिष्टानां व्याधीनां हेतुसम्प्राप्तिविवेचनम् ।

व्रणशोथ – विद्रधी – व्रण – नाडीव्रण – दग्धव्रण विवेक पुरस्सरं शल्यतन्त्रोपदिष्टानां व्याधीनां विवेचनम् । प्रनष्ट शल्य विज्ञानीयम् । प्राच्यनव्यमतानुसारेण ग्रन्थी – अर्बुद – गुल्म व्याधीनां वर्गीकरण, परीक्षणं, चिकित्सा सिध्दान्ताः ।

प्राच्यनव्यमतानुसारेण निर्जंतुकीकरणम् ।

प्रश्नपत्र क्रमांक २

(शल्यकर्म ।। साधारणम् ।।)

शस्त्रसाध्य व्याधयाः तेषां चिकित्साक्रमः सिध्दान्ताः प्राच्यनव्यमतयोः । स्नेहस्वेदादि पूर्वकर्म, अग्रोपहरणीयानि, प्रधानकर्माणि प्राच्यनव्यमतानुसारेण संज्ञानाशज्ञानम् तदुपयोगिद्रव्यपरिचयश्च विविधरोगष्वष्टविधशस्त्र कर्मणां प्रयोगज्ञानम् । प्राच्यनव्यमतयोः यंत्रशस्त्रानां दोषगुणाः, यन्त्रशस्त्रोपकरणानां परिज्ञानम्, व्रणबन्धनविधयः । पश्चातकर्मज्ञानम्

प्रश्नपत्र क्रमांक ३

(योग्या ।। प्रायोगिकं व्यावहारिकं च ।। शस्त्रकर्म)

शस्त्रकर्माभ्यासः तदर्थ विविधप्रतिकृतीनां संरचना, शास्त्रोपदिष्टयोग्य निर्देशः, प्राच्यनव्यगतयोः विविधयोगेषु निर्दिष्टानां शस्त्रकर्मणां विशद ज्ञानम् । विशेषः अण्डवृध्दि – अश्मरी – अर्शभगन्दरादि गुदविकाराणां – उण्डूकपुच्छशोथः प्रभृत्युपयुक्तानां कुक्षिपाटन – धमनी – बंधनादीनां – च कृतेशुनां मानवशवानांचोपरि सतताभ्यासः ।

प्रश्नपत्र क्रमांक ४

(अनुशल्यकर्म)

क्षारतन्त्रपरिचयः, क्षारनिर्माणविधिः, तदुपयोगिद्रव्याणांच परिचयः, क्षारस्य व्याधिषु विधिनिषेधौ, क्षारसूत्रनिर्माणम्, भगन्दरेषु च क्षारसूत्रप्रयोगविधीः । अग्निकर्म तत्प्रयोगज्ञानंच, रक्तमोक्षणस्य विविधोपायानां सिराव्यध – जलौका – अलाबुश्रृंगादीनां परिचयः प्रयोगज्ञानं च । एडस् व्याख्या, हेतू, विकृति परिचयं, विकृति परिक्षणं, लक्षणं, शस्त्रकर्म दृष्टयाः एवं सामान्य प्रतिबंधक उपायः, चिकित्सा तथा अनुसंधानम् ।

प्रात्यक्षिक परीक्षा प्रयोजनं च ।

1) Dissertation.
2) Daily diary having some critical structure for valuation of student's work.
3) Long Case – One.
4) Short Case – Two.
5) Instruments.
6) X ray films & different anaesthetic drugs.
7) Spot diagnosis.
8) Spoting for surgical treatement.
9) Practically some basic surgical procedures if possible.
10) Suturing types and other possible procedures on dummy.

आलोच्यग्रंथाः ।

1) सुश्रुतसंहिताया उपयोगिनः अंशाः ।
2) Bailey & Love's Short Practice of Surgery.
3) Methods of Surgical Research – K. N. Udupa.
4) Scientific Basic of Surgery – Irvine.
5) Farquharson's Textbook of Operative Surgery – Farquharson.
6) Abdominal Surgery Vol. I & II – Manott.
7) Surgery of the Anus, Rectum and Colon Vol. I & II – John Goligher.
8) A Concise Textbook of Surgery – S. Das.
9) Emergencies in Surgery – Hamilton Baley.
10) A Manual On Clinical Surgery – S. Das.
11) Hamilton Baley's Demonstrations of Physical Signs in Clinical Surgery – Allan Clain.
12) Outline of Fracture – John Crawford Adams.
13) Outline of Orthopedics – John Crawford Adams.
14) Pye's Surgical Handicraft – J. Kyle.
15) A Textbook of Surgical Pathology – Illingworth and Dick.
16) Lee McGregor's Synopsis of Surgical Anatomy – GAC Decker.
17) Lee's Sypnosis of Anaesthesia.
18) A Textbook of anaesthesia – Smith.
19) Operative Surgery – S. Das.

Scherne of examonation for M.S. (Shalya Tantra) final examination leading to Ayurved Dhanwantari (M.S.) written examination pepers and subjects

Mastter of Surgury in Ayurved (Shaly Tantra)

Theory Examination

Paper -	Distribution	Max marks	Min pass marks
Paper I –	Shalya Tantra Siddhanta	100	50
Paper II –	Shalya Karma Sadharam	100	50
Paper III –	Yogaya prayogik Vyavahark Shalya Karma	100	50
Paper IV-	Anushalya Karma	100	50

Practical examination
Practical, Via – Voce & Oral
Shalya Tantra

(गुण विभाजन)

1) Long case (One case) 40 minutes	=	30 Marks
2) Short Case (One case) 20 minutes	=	20 Marks
3) Oral / Viva – Voce on Dissertation	=	20 Marks
4) Oral / Viva – Voce – Instruments, X-Ray,	=	10 Marks
5) Daily Diary Assesment Oral / Viva - Voce genral	=	20 Marks

The practical examination is conducted to test the clinical acemen abilitiy & working knowledge of student for working independantly as a specialist based on following points

1) Teaching abilitiy, Surgical Skills (Surgical procedures & their couplication, Durg – uses / adverse effects etc.
2) Social impact of year Research Project.

Scheme of Examination for MS (Shalakya Tantra)

Final Examination leading to Ayurved Dhanwantari (M.S.)
Written examination – Paper & Subject

Master of Surgery in Ayurved (Shalakya Tantra)

आयुर्वेद धन्वन्तरी (शालाक्य तंत्र)

Theory Examination

Paper	Distribution	Max marks	Min pass marks
Paper I -	Urdhvanga Sharir (उर्ध्वांग शारीर)	100	50
Paper II -	Netrarog Chikitsa (नेत्ररोग चिकित्सा)	100	50
Paper III -	Anyordhvangarog Chikitsa (अन्योर्ध्वांग रोग चिकित्सा)	100	50
Paper IV -	Shalakya Chikitsa Karm (शालाक्य चिकित्सा कर्म)	100	50

Practical Examination
Practical, Viva – Voce & Oral

a)	One Long Case	30	
b)	One Short Cases	20	
c)	Dissertation	10	
d)	Instruments & Equipments	20	
e)	Oral – Viva	20	
	Total	100	50

Note : For being declared successful in the examination, the candidate shall have to pass subject separetely in Theory and Practical.

आयुर्वेदीय स्नातकोत्तर शिक्षणस्य अंतिम परीक्षायां

<u>विस्तृत पाठयक्रमः</u>

1) प्रथम प्रश्न पत्रम् – उर्ध्वांग शारीरम् एवं शालाक्य वाड्.मयः

शिरस उत्तमांगत्वम्, शिरःशारीरम् । नेत्र रचना शारीरम् मंडलानि पटलानि, सन्धयश्च नेत्रबुदबुदस्य पांचभौतिकत्वम् । ऋक्ष्णोः बन्धने हेतवः । नासा – कर्ण – जिव्हा – दन्त – ओष्ट कंठादीनां रचनाशारीरम् ।

नेत्र – शिर – नासा – कर्ण – मुखादिनां अर्वाचिन रचना क्रिया शारीरंच ।

सुश्रुत – चरक – वाग्भटादिषु ग्रन्थेषु विहितानां शालाक्यान्तर्गतानामर्शानां सविस्तरो परिचयः । प्राचीनानां शालाक्याचार्याणां तेषां संहितानां च इतिहासः परिचयः । सुश्रुत संहिताया विशेषाध्ययनम् ।

2) द्वितीय प्रश्न पत्रम् – नेत्ररोगचिकित्सा (आयुर्वेदोक्त एवं अर्वाचिन – सामान्य एवं विशिष्ठ)

सन्धिवर्त्मशुक्ल – कृष्ण – दृष्टी – सर्वगतानां रोगणां नामानि, हेतवः संप्राप्तिः, लिंगानि निदानं चिकित्सा च । अर्वाचिन नेत्ररोग नामानि हेतवः संप्राप्तिः चिकित्सा च ।

नेत्र व्याधीनां नव्यमतेन अर्वाचीन मतन परिज्ञानमनुसन्धानं चिकित्सा विधिश्च । अधोनिर्दिष्टांना व्याधींना शस्त्रकर्म ज्ञानसहितं शस्त्रकर्म नैपुण्यं च न्यूनतमअपेक्षितम लिंगनाशः, पक्ष्मकोपः, लगणः, अंजननामिका, पोथकी, वर्त्मार्बुदः पूयालसः अर्मः इत्यादि । विविधेषु ग्रंथेषूपलब्धानाम्ध्र्वजत्रूगत रोगेषु प्रयुज्यमानानां विशिष्ट योगानां ज्ञानं प्रयोगश्च ।

नेत्ररोगा नाम् आत्ययिक चिकित्सा

3) तृतीय प्रश्न पत्रम् – अन्योर्ध्वांग रोगचिकित्सा (आयुर्वेदोक्त एवं अर्वाचीन – सामान्य एवं विशिष्ठ)

शिरः – कर्ण – नासा – मुख – ओष्ठ – दन्त – दन्तमूल – जिव्हा – तालु – कण्ठगतानां रोगाणां नामानि हेतवः संप्राप्तिः, लिगानि, निदानं चिकित्सा विशिष्टोपक्रमाश्च ।

अर्वाचिन कर्णनासा मुख रोगानामानि हेतवः संप्राप्तिः चिकित्सा च ।

कर्ण – नासा – मुख रोगाणां नव्यमतेन अर्वाचीन मतेन परिज्ञानमनुसन्धानं चिकित्सा विधिश्च । अधोनिर्दिष्टानॉं व्याधीनां शस्त्रकर्म ज्ञानसहितं शस्त्र कर्म नैपुण्यं च न्यूनतममपेक्षितम् – उपजिह्विका, गलशुण्डी, तुण्डिकेरी, गलविद्रधिः, इत्यादि कर्णबन्धाः, नासा विश्लेषः, खण्ड ओष्ठः । गलगण्ड रोगस्य निदानं संप्राप्तिः लक्षणं चिकित्सा च । विविधेषु ग्रंथेषूपलब्धानामूर्ध्वजत्रूगत रोगेषु प्रयुज्यमानानां विशिष्ट योगानां ज्ञान प्रयोगाश्च ।

शिरःशूल व्यवस्थापन (Management of Headache)
कर्ण – नासा – मुखरोगानाम् आत्यायिक चिकित्सा

4) चतुर्थ प्रश्न पत्रम् – शालाक्यचिकित्साकर्म

उपर्युक्तेषु रोगेषु प्रयुज्यमानानां क्रियाकल्पादीनां आश्च्योतन बिडालक – पुटपाक – तर्पन – परिषेक – अंजन – धूमपान – कवल – गण्डुष – रक्तमोक्षण – नस्य – शिरोबस्ति – इत्यादिनां निर्माण – प्रयोगविधि ज्ञानम् तथा संबंधित पंचकर्म चिकित्सा ज्ञानम । पथ्यापथ्य विवेचनम् ।

शालाक्यरोगेषु प्रयुज्यमानानां प्राचीन एवं नव्यनिदानोपकरणांच परिचयः प्रयोगज्ञानपुरःसरः ।

शालाक्य रोगेषु शस्त्रकर्म प्रयुज्यमानानां शलाकादींना प्राचीन एवं नव्य यंत्रशस्त्रच परिचयः प्रयोगज्ञान पुरःसरः

शालाक्य तंत्र MS Final
प्रात्यक्षिक परिक्षा

प्रात्यक्षिक परिक्षा गुण विभाजन

1) Long Case	-	30
2) Short Case	-	20
3) Oral/ Viva-voce on Dissertation	-	10
4) Oral/Viva, voce – Instrument Equipment, X-Ray etc.	-	20
5) Oral/viva – Voce – General	-	10
6) Daily Diary Assesment	-	10
Total	-	100

The practical Examination is conducted to test the Clinical Acumen ability and working Knowledge of Student for working, independently as a Specialist based on following point.

1. Teaching ability, Surgical Skills (Surgical Procedures and their complication, drugs uses / adverse effects etc.)
2. Social Impact of your Research Project.

Various Investigative procedures – keratometry, Gonioscopy, corneal topography Corneal pachymetry, Fluorescein angiography, A – Scan / B – Scan, Ultra Sonography, Kerato centesis, Auto mated Perrimetry (Humphrey) Aplanation tonometry, Audiometry.

Paricipation in workshops, seminars, symposia, Knowledge about new inventions.

Intesive theorotical & applied knowledge about basic Ayurvedic principles.

आलोच्य ग्रंथ

१) चरक, सुश्रुत वाग्भटानामुपायोगिनोऽन्शाः ।
2) System of Ophthalmology - Duke Elder.
3) Parson’s Diseases of the Eye – Stephen J. H. Miller.
4) May & worth’s Diseases of the Eye – T. Keith Lyle, Cross & Cook.
5) Ophthalmology – By Kanski.
6) Text Book of ENT – Loge & Turner.
7) Diseases of Ear Nose & Throat – P. L. Dhingra.

आयुर्वेदवाचस्पती (M. D. Ayurved) कायाचिकित्सा
अंतिम वर्ष – पाठयक्रमः ।

पेपर १ = निदानम्

१) व्याधिविज्ञानोपायाः निदानपंचकस्य सांगोपाग विवेचनम् ।

२) आयुर्वेदीय निदान पध्दतेः वैशिष्टयम् वैज्ञानिकता च ।

३) प्राचीन नव्यनिदान निकष पध्दतीनां तुलनात्मकः परिचयः ।

४) आधुनिक प्रचलितानां रोगनिदान पध्दतीनां प्रयुक्त साधनानां यंत्राणां उपकरणानाम् परिचयः प्रयोग विधेश्य परिबोधः हृदयपरीक्षण – क्षकिरणादिविधीना सम्यक् ज्ञानम्
U.S.G E.C.G.
E.E.G E.M.G
C.T. SCAN 2 D Echo, colour dopler stress test
M.R.I.
आदीनां परिचयः उपयोगश्च ।

५) रोगी रोग परीक्षविधिः । त्रिविध पंचविध षड्विध अष्टविध दशविध आतुरपरीक्षाविधिः । संस्थानिक (systemic) आवयविक (organwise) स्त्रोतोनुसारि (प्राणवहादि) परीक्षाविधिः
आयुर्वेदोक्त नाडी परीक्षा
रक्त (Blood examination)
मूत्र (Urine examination)
मल (Stool examination)
शुक्र (Serrun examination)
ष्ठीवन (Sputum examination)
ब्रह्मवारि (C.S.F. examination)
इत्येषां परीक्षाज्ञानम् । रोगमार्ग परिज्ञानम् ।
प्रचलित सुप्रसिध्द रोगाणां निदान सम्प्राप्ति लक्षण भेद साध्या साध्य ज्ञानपुरस्सर सापेक्षरोग विनिश्चय विवेकः आधुनिक व्यवच्छेदक निदानस्य ज्ञानम् ।

आयुर्वेदवाचस्पती (M. D. Ayurved) कायाचिकित्सा
अंतिम वर्ष – पाठयक्रमः ।

पेपर २ = सामान्य चिकित्सा

समस्तरोगाणां चिकित्सासूत्राणि क्रियाक्रमः चिकित्सा सिध्दान्त विवेकश्च प्राच्यनव्यमतयो आत्ययिक रोगाणां चिकित्साक्रमः । यथा.......
तीव्रज्वरवेगः मस्तिष्कावरण शोथजन्य ज्वरः । तीव्रश्वास, तीव्रहृत्शूलम्, मूर्च्छा / संन्यासः तीव्रउदरशूलम्, तीव्रवृक्कशूलम्, तीव्ररक्तस्त्रावः । मधुमेहजन्य मूर्च्छा.. आदीनांम् चिकित्सा । अंतःस्त्रावी ग्रंथिविकृतिजन्य गुरुधातु विषाक्तताजन्य तथा च अनुर्जताजन्य व्याधींना चिकित्सा ।

पेपर ३ =

चरकसंहिता निदानकल्प चिकित्सा सिध्दिस्थान विशेषाध्ययनम् कायाचिकित्सा वाडमंयस्य परिचयः सैतिहासः ।

पेपर ४ =

१) अधोलिखितयोः वर्गयोः कार्श्चत् एकवर्गाः समाधेयवः – रसायनतंत्र परिचयः रसायनसेवनविधिनां परिबोधः रसायनस्य जराव्याधिप्रतिबंधकत्वं, वयःस्थापने जरानिराकरणेचं प्रयुक्तानाम् विधिनाम् प्राच्यनव्यमताभ्याम् परिज्ञानम्, नव्यजरा तुरियविज्ञानस्य परिचयः विविधौषध – द्रव्यानाम् कल्पाः प्रयोर्गावधिज्ञानम् आचारसायमम् ज्ञानम् सहितम् । वाजीकरणस्य सद्यकाले महत्वं, वाजीकरण कर्मगः स्वरुपम् विभागः तदूपयोगी द्रव्यणिच । क्लैब्यध्वजभंग व्यवायशोषशुक्रनाशादिरोगाः निदान सम्प्राप्ति चिकित्साज्ञानम् क्लीबकरण विधिज्ञान सहितम् ।

२) पंचकर्म चिकित्सा – चिकित्सायां षट्कर्माणि पंचकर्माणि च शोधनीयानां पंचकर्मणाम् महत्वम् पूर्वकर्मणोः स्नेहस्वेदयोः परिज्ञानं पंचकर्मणाम् सैध्दान्तिकं व्यावहारिकं च परिज्ञानम् पंचकर्मणां प्रभावविवेकः । संशोधनार्ह रोगी रोग विवेकः संसर्जनक्रमः पंचकर्मोपयोगी अग्रोपहरणीय द्रव्याणाम् उपकरणानाम् च परिज्ञानम् । अन्य विशेष पंचकर्मउपकल्पनाम् परिचयः प्रयोगविधिच । यथा शिरोधारा, शिरोबस्ति, कटिबस्ति, जानुबस्ति, हृदयबस्ति, उदरबस्ति, मेरुदंड बस्ति, आदि ।

आलोच्यग्रंथाः

१) चरकसुश्रुत वाग्भटादीनामुनयोगिनः अंशाः ।

२) आयुर्वेदीय व्याधिविज्ञान – यादवजीकृत ।

३) माधवनिदानं मुधुकोशव्याख्यासहितम् ।

४) पंचकर्मविज्ञान – हरीदास श्रीधर कस्तुरे ।

५) रोगिपरिक्षाविधि – आचार्यप्रियव्रत शर्मा ।

६) चिकित्सादर्श – पं. राजेश्वरदत्त शास्त्री ।

७) कायचिकित्सा – रामरक्ष पाठक ।

८) चक्रदत्त ।

9) Systems of clinical medicine – Savill.

10) Muirls text book of pathology.

11) Approved laboratory technic – Koliner.

12) Theory and practice of Psychotherapy – Yellow.

13) Studies in Psychosomatic medicine – Benedek.

14) Karmaj Bhavayadhi Daivy Chikitsa – Pt. Kesav Dev Shastri.

Kayachikitsa – (Final Year)

Practical Examination
(Practical, Viva- Voce & Oral)

a)	One Long Case	-	30	40 Minites
b)	One Short Case	-	20	20 Minites
c)	Dissertation	-	20	
d)	Instruments & Equipments (Panchakarma Instument I.P.D's, instruments & Equipments)	-	10	
e)	Oral Examination (Viva + Assesment of the daily diery mentined	-	20	
			100	

Note :- Comman for All Subjects:

1) For being declared succsessful in Examination the candidate shall have to pass subject separtelly in the Theory & Practical
2) Before appear for thory Examination (Final Ex.) candidate should get appeared of his desseratation.
3) Candidate should present Total No. Of C.R.F. (Case Report File) at the time of Practical Examination.

<u>एम्.डी. आयुर्वेद अंतिम वर्ष</u>
<u>पेपर – १</u>
<u>प्रसुतितंत्र व स्त्रीरोग – १</u>
<u>स्त्रीक्रियाशारीरम् तथा गर्भगर्भिणी विज्ञानम्</u>

<u>Section A</u>

<u>स्त्रीरचनाशारीर वैशिष्टे –</u>

b) आयुर्वेदोक्त प्रकृति एवम् विकृति विचार – श्रोणीगुहा, योनी, गर्भाशयरचना शारीरम्, स्तम रचना शारीर स्त्रीबीज, पुंबीज रचना शारीर, पुरुष रचना शारीर व श्रोणीस्य अवयव.

b) अर्वाचीन विचार – Anatomy Pelus, Utercs, Vagina, breast, male geuital organs, ovum & Sperms.

<u>स्त्रीशारीरक्रिया</u> आयुर्वेदोकत ऋतुचक्रांतर्गत दोष विचाार ऋतुचक्र स्त्रीबीज, आर्तव, रजोनिवृत्ती क्रियात्मक बदल.

<u>अर्वाचीन विचार</u> – Physiology of Menstruation

<u>अनुयोगितोभंगरस</u> (Endocrinology)

* आयुर्वेदोक्त प्राकृत – विकृत वर्णन
  <u>प्राकृत</u> – प्रथम रजःकाल
  स्त्रीबीजोत्पत्ती
  गासीक रजःप्रवृत्ती
  रजःनिवृत्ती
  हस्तिती चित्रिणी
  पद्मिनी
  शारीनी
  अष्टौनिदीत

<u>Normal enduerinal Hermonal study related to</u>

<u>Physiology of mestruation & abnormatitus</u>

प्रसवविज्ञान पेपर – २

Section A

आयुर्वेदीकत तथा तत्संबंधी अर्वाचीन शास्त्रानुसार

प्रसवस्य विविधावस्या, रक्तस्त्रावतानियन्त्रणंच ।

गर्भनिष्क्रमण प्रकाशः गर्भस्य विविधःगतयः

प्राकृतप्रसवोक्रमः प्रसवस्यविविधवस्यानोकर्माणी – अपरा

परिक्षणं (Stages of Normal labour)

विकृतप्रसव – आयुर्वेद तथा अर्वाचीन शास्त्रानुसार

योनीसंवरणादयः (CPD)

म्ढगर्भ – All types of Malpretertation & complications of labour .

गर्भस्त्राव, गर्भपात, गर्भिणीव्यापदस्य चिकित्सा

Section B

आयुर्वेदोक्त – सुतिकागार प्रवेशविधि, प्रसवोत्तर क्रम, विभिन्नावस्या

आयुर्वेदानुसार उपक्रम – सुतिकापरिचर्या, सुतिकोपद्रवाः एवं तस्य चिकित्सोपक्रम :

स्तन्यविकारा जातमात्र परिचर्याः बालोपचार

- Post partum complications & its management
- Bread milk properties
- Newborn care & Resucitation

(स्त्रीरोग) पेपर – ३

Section A

आयुर्वेदोक्त तथा तत्संबंधी अर्वाचीन शास्त्रानुसार गर्भाशयानां व्याधयः

a) स्त्रीजानांरोगाणा सामान्य निदानसम्प्राप्ती लक्षण पुरःस्सर चिकित्सा.

b) योनीव्यापदस्य हेतू, सम्प्राप्ती तथा लक्षण चिकित्सा

c) रक्तगुल्म, अर्बुद, योनीभ्रंश, औपसर्गिका योनीरोगा इति ।

(Detailed Stay of fibromyema , ovavian tuman & ca cx ca endometrium)
All types of Gynaecological & menstrual disordes with infections

Section B

आयुर्वेद तया अर्वाचीन

सामान्य स्तन रोगा : Including developemental abnormalities.

स्तनात्रित अर्बुदानि तस्य चिकित्सा

स्त्रीरोगस्य स्थानिक चिकित्सा.

प्रकाशः उत्तरबस्ती, पिचू, वर्ति, लेप, धूपन, दहन, धावत, इत्यादयः

गर्भानिरोधविषय :

श्रोणीगुहा, योनी, गर्भाशयरचनाशारीरम्, स्तन रचना शारीर, स्त्रीबीज, पुबीज रचना

शारीर, पुरुष रचना शारीर व श्रोणीस्य अवयव

(स्त्री – प्रसुतिशल्यकर्माणि) पेपर – ४

Section A

सामान्यशस्त्रकर्माणि सिध्दान्तज्ञानम ।
पूर्वकर्म, प्रधान, पश्चात कर्म, तस्य महत्वं ।
अर्वाचीन शास्त्रानुसार pre and post operative
management of surgery.
Information about anesthetic drugs.
S. A, L. A, G. A, with its complications. (Spinal Anaesthesia, Local Anaesthesia and General Anaesthesia)
All related Obstetric & Gynaec complications surgeries with
वामदेवीय प्रसव, उदरपाटनं

मूढगर्भनिर्हरण – सुश्रूतोक्त प्रकार

वामदेवीय प्रसव

गर्भशंकू

गर्भपातनम्

गर्भाशय विचार

वंध्यत्वीकरण शस्त्रकर्म एतद् उपयोगी, शस्त्रादिनां संख्यादि ज्ञानम् ।

Section B

आयुर्वेद तथा अर्वाचीन मतानुसारेण सामान्य शल्यकर्म सिध्दान्त ज्ञानम् ।

गर्भाशय मुखविस्तृतीकरणं, गर्भाशय लेखनं, गर्भाशय मुखदहनं,

स्वस्थानें गर्भाशय स्थापनम् । गर्भाशय निर्हरण, रक्तगुल्म निर्हरण, शल्यनिर्हरण

आलोच्य ग्रंथः –

1) चरकसुश्रूत वाग्भटादिनांउपयोगिनां अंशाः ।
2) Text book of Gynaecolgy - Jetiot
3) Drills oral contraceptics
4) Munro Kirls Operative Obstetrics
5) Embryology – Barth

कौमारभृत्यम्

पेपर नं १

१. गर्भोक्रमः

सुप्रजन विचाराः / पुरुषस्य अनुपहरेतसः विचार तथा स्त्रीयापाश्च अप्रदुष्ट योनी विचार

मातृज – पितृजादि भावाः यज्ज पुरुषीयविमर्शः, गर्भवृध्दिक्रमः गर्भस्य पोषणम् गर्भविकारा सहजा विकृतहीनांकावयवाद्यः कुलजा । मातृजपितृजा विकारा, बीज – बीजमाग – बीजमागावयजन्या विकाराश्च । तथा सहज विकाराश्च :

पेपर नं २

२. कौमारभृत्यम्

किं नाम कौमारभृत्यम् तस्य व्याप्ति ।

नवजातशिशोः प्राणानयनम्, नालच्छेदनमुल्बक निर्हरणं गर्भोदकवमनं च, नवजातशिशोः शरीर रचना तथा शरीरक्रिया विज्ञानम् , नवजातशिशोः परिक्षणम् तथा परिचर्या जातकर्मसंस्कारः अन्ये संस्काराश्चान्नप्राशनकणविधीदयः प्रकृति विचार कुमारागारम् क्रीडानकानि, नवजातिशशोः प्राशनम्, स्तन्यसंप्रतस्तन्यदोषांः तेषा चिकित्सां च धात्रीपरीक्षणम् समाजनुरुप तस्य वर्तणुक विचार । बालानुरुपशारीरिक मानसिकवृध्देः परिज्ञानम् – आहार – (राष्ट्रीय स्तन्य तथा आहार वयानुसारेण उपक्रमः) । विहार निरुपणम् वया नुसारेण रक्षाकर्माणि, शिशोर्वेदनायाः परिज्ञानम् दन्तोद्भेद दन्तसम्पत् तज्जन्यरोगाणां चिकित्सा, बालकेन सह परिवारत्येजरजनानां च सम्बन्धः, लेहनम् व्याधिक्षमत्योपक्रमः, राष्ट्रीय व्याधिक्षमत्व उपक्रम । स्तन्यापयनम्, समयपूर्वजातस्य नवजातशिशोः प्रबन्ध अतिकालोत्पन्ननवजातशिशोः उपक्रम । निदान दृष्टया दोष दूष्य स्थानसंश्रय विचारा ।

प्रसव कालिन विकारा । यथा वामदेवीय प्रसव मूढगर्भ प्रसव गर्भशंकुप्रसव इत्यादि । काश्यपोक्त खिलस्थान विचारा ।

<u>पेपर नं ३</u>

३. <u>बालरोगा :</u>

बालशोष पारिगर्भिक फक्क जलशीर्षकम् अन्ये च पोषणत्वाभावजन्या <u>तथा कुपोषण जन्य</u> । व्याधय तेषां निदान चिकित्सा च । <u>स्त्रोतस अनुसारेण व्याधय तेषा निदान चिकित्सा च ।</u>

कुकुणसान्निरुध्दगुदनिरुध्दप्रकाशश्चः, गुदकुटट्म, पोथकी, चर्मदलम, विसर्प, क्षीरालसकम् उल्बकरोग, छर्दि, बालापस्मार, अतिसार, बालाक्षेप, महापद्मरोग, कृमिरोगा, तालुकण्टक, <u>शप्पामूत्रता</u> अजगल्लिका, जातहारिणी, ग्रहबाधा उत्फुल्लिका, रोहिणी इत्येतेषां विकाराणां चिकित्सा । नव्यदृष्टया विविधबालरोगाणां परिचय । <u>मृदभक्षण जन्य विकारा । विषप्राशन जन्य विकारा तथा तस्य चिकित्साजन्तु जन्य विकारा, रक्तदृष्टी जन्य विकारा ।</u>

<u>पेपर नं ४</u>

४. <u>सामान्यचिकित्सा</u>

औषधाना मात्रा प्रयोगविधिश्च । पंचकर्मनिषेध, आत्यीयके व्याधी प्रयोगविधिश्च, स्नेहस्वेदादीनां प्रयोगविधय, पाण्डु – कामला – धुनुस्तंभ – अपतानक – आक्षेपकादीनों दिनांनचिकित्सा च ।

कास – श्वास – ग्रहणी – अतिसार – पक्षाघात हद्रोगादीनां अन्येषाचं व्याधीनां रोगविज्ञान पुरस्कर सामान्यचिकित्सोपक्रमः । नव्यदृष्टे विविध यंत्राणां <u>तथा उपयंत्राणा परिचय तथा निदान चिकित्से प्रयोग ।</u>

<u>आलोच्यग्रंथाः</u> –

१. काश्यपसंहिताया चरकसुश्रुतवाग्भटादीनांउपयोगिन अंशाः ।
२. Nelsons Text Book of Pediatrics.